

מאגרי שו"ת מקוונים: העם יקליד את דברו

לוי יצחק קופר*

מחקר זה מנתח מערכות אלקטרוניות חדישות של שאלות ותשובות (שו"ת) ומאגרי שו"ת מקוונים הנוצרים מתוצרי מערכות אלו. מתוך פרספקטיבה של עשרים שנה של שו"ת במרשתת ושו"ת באמצעות מסרונים, המחקר מאיר כיצד המערכות והמאגרים מקדמים תופעות השואפות לערער את ההלכה המסורתית ומוסדותיה. שלוש תופעות שונות נידונות: סאטירה, הטרלה, ונשים בתור משיבות מקוונות.

הגם שיש תקדימים היסטוריים או מקבילות עכשוויות לכל תופעה, הרי שהמדיום האלקטרוני מעצים את התופעות. למרות הגברת הסאטירה וההטרלה, מאמצים אלו לא הצליחו לשנות את סדר היום ההלכתי. תופעת הסאטירה מהדהדת ביקורת על ההלכה מימי ההשכלה. משום כך, הסאטירה המקוונת אינה מתגלית כסוכנת שינוי של ההלכה בימינו. גם תופעת ההטרלה אינה משפיעה על ההלכה, אך מסיבה אחרת: עקב המסננים השונים בתהליך השו"ת האלקטרוני ובמלאכת אגירת התוצרים, ההטרלה אינה אלא "רעש רקע" לעבודה הסדירה של המשיבים במסרון ובמרשתת.

לעומת שתי תופעות אלו, ייתכן שהמשיבות המקוונות מבשרות או משקפות שינוי בעולם ההלכה. המדיום המקוון מאפשר כניסה קלה יותר לשדה ההלכה. הודות לכך, נשים רבות – כחמישים במספר – החלו ליטול חלק פעיל במתן מענה לשאלות הלכתיות במרשתת. תשובותיהן של המשיבות משתמרות במאגרי שו"ת מקוונים, והן נגישות לכל דורש ודורשת.

המרשתת גם מעצימה את היכולת של הציבור להשפיע על קביעת סדר היום בעולם ההלכה באמצעות הפניית שאלות למשיבות. לאור זאת, נשאלה השאלה: האם העם יקבל את המשיבות המקוונות? האם אנשים ונשים יכירו בסמכותן וירחיבו את גבולות פועלן? או שמא העם ידחה אותן משדה הפסיקה וההכרעה? שאלה זו, הצופה פני עתיד, נותרת פתוחה. בלשון אחרת: אנו מצפים לראות כיצד העם יקליד את דברו.

* מרצה במכון פרדס לחינוך יהודי; עמית הוראה, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב. בחורף תשע"ט עסקה קהילת הצור והצהר, צור הרסה, בשאלות הקשורות להלכה וטכנולוגיה. ראשית של מחקר זה בשיעורים שהעברתי במסגרת זו. תודותיי לחברי וחברות הקהילה, וכן למלומדים ומלומדות שסייעו בידי בשלבים שונים של המחקר: שירה כפיר, אדיר מסורי, תרצה קלמן, עמיחי רדזינר, מיכל רונס, רחל ריינפלד-וכטפוגל, אור שועה, יעל שמעוני ואביב שמשי. תודה מיוחדת לידידיה שעורר אותי לעסוק בנושא.

"מלה הבאה בדבור הוא ברכים
ומלה שבכתב הוא לפני העולם
ומלה שבדפוס הוא לדורי דורות".¹

מבוא

ספרות השאלות והתשובות – השו"ת – היא סוגה ספרותית משפטית אשר ראשיתה בכבל במאה השישית והמשכה לאורך ההיסטוריה היהודית ועד ימינו אלה. השו"ת בתור מוסד משפטי הוא הזירה המרכזית של התפתחות ההלכה במשך הדורות. זאת ועוד: חליפת מכתבי הלכה פותחת צוהר לעולמם של השואלים ושל המשיבים, ולהיבטים חברתיים של המקום ושל התקופה. התבנית הבסיסית של השו"ת היא תיאור עובדתי הכולל שאלה הלכתית (השאלה) המופנית אל מומחה בהלכה, והוא מספק מענה הכולל ניתוח הלכתי ופסיקה (התשובה). הדפסת מצבור של תשובות כאלה היא היוצרת את ספרות השו"ת. השו"ת מתייחד בכך שביצירתו מעורב גורם נוסף מלבד הפוסק אשר פונה למשיב מרצונו החופשי ומבקש מענה לשאלה הלכתית שעל סדר יומו של השואל.² משלוח שאלה והחזרת תשובה נסמכים על דרכי תקשורת. משום כך, כל שינוי טכנולוגי ברשת התקשורת משאיר את אותותיו על השו"ת. כך המעבר מדואר שהוא לא ממוסד למערכת המופקדת בידי סמכות מקומית, ועד למערכת הדואר הסדירה החובקת את העולם; כך גם נתיבי מסחר, פסי רכבת, גבולות מדיניים ואימפריות – כל אלו השפיעו (יחד עם גורמים נוספים) על ההחלטה למי לשלוח שאלה.³ פרישת רשת תקשורת קווית במאה התשע עשרה פתחה ערוץ להעברת מידע שהיה משוחרר ממגבלות הזמן של מערכת הדואר: הטלגרף, הטלפון, ובמאה העשרים – הפקס. באותו זמן פותח אמצעי תקשורת אלחוטית: הרדיו. במאה העשרים ניתנו תשובות לשאלות הלכתיות באמצעים טכנולוגיים אלו, והם קידמו אפיקים חדשים של תקשורת הלכתית והנגישו חליפת שו"ת למקומות ולקהילות חדשים.⁴ במאה העשרים ואחת בישרה המרשתת חזית נוספת לתקשורת הלכתית. פניה של תקשורת הלכתית זו לא היו כפני השו"ת הקלאסי. המאמר הנוכחי עוסק בתשובות שניתנו באמצעים אלקטרוניים חדישים – המרשתת, המסרון ואחרים⁵ – תחילה ובעיקר בקרב הציונות הדתית, והנגשת תשובות אלו לציבור הרחב באמצעות מאגרים מקוונים. אני מבקש להאיר שלוש תופעות חברתיות-משפטיות שטרם נדונו במחקר: סאטירה, הטרלה (Trolling), ונשים בתור משיבות. תופעות אלו מבקשות לערער – כל אחת בדרכה – את הסדר הקיים בעולם ההלכה, והן מתעצמות הודות לאמצעים האלקטרוניים והמאגרים שנוצרו מהתוצרים.

מבחינה מתודולוגית, לכל תופעה שתידון כאן אפרוש תקדימים ומקבילות מעולם ההלכה המסורתית, עד כמה שאלו קיימים. נקודות ציון אלו נועדו למסגר את התופעה האלקטרונית, ולהאיר הן את הזיקה של התופעה לעולם ההלכה הלא-מקוון והן את החידוש שבה. בכך, אעמוד על ההשפעה של המדיום האלקטרוני על קידום התופעה המערערת. לאחר מכן אבחן את מידת ההשפעה על עולם ההלכה של כל תופעה.

המשיבים במרשתת ובמסרון מגלים מודעות רבה למשמעויות המלוות את כתיבתם ההלכתית החדשה. המשיבים משתפים ביד רחבה את ציבור השואלים בהרגלי עבודתם, בהגיגיהם על אודות התוצרים היוצאים מתחת ידיהם ועל אודות המקום של השו"ת החדש בעולם ההלכה המתפתח.⁶ גם חוקרים עסקו בהיבטים שונים של השו"ת האלקטרוני, ובין השאר ביסוד המערער של המדיום.⁷ כאן ברצוני להוסיף שלושה היבטים מערערים שטרם נדונו במחקר, ולשים את הדגש על המאגרים המקוונים שנוצרו מתוצרי השו"ת במרשתת ובמסרון.

רשימה זו צוללת לתוך המאגרים המקוונים, ולצורך הדיון הנוכחי אינני מבחין בין ערוצים שונים של תקשורת. יש דרכים חדשות שונות לחליפת שו"ת – כגון מסרון, וואטסאפ או מרשתת – בנוסף לדרכים המסורתיות של שיגור מכתב או פנייה אישית. הפרסום הראשון של השו"ת יכול אף הוא להיות באמצעים שונים: מסרון אישי, עלוני שבת המחולקים בבתי כנסת, פייסבוק, קבוצות וואטסאפ, אתרי חדשות וספרים מודפסים. המצע המחקרי ברשימה זו הוא המאגרים המקוונים, והדגש הוא על תוצאות מסוימות של נגישות ההליך ההלכתי והנגשת התוצרים לציבור הרחב בצורה מקוונת. יש שתי סיבות להחלטה מתודולוגית זו – הראשונה מעשית והשנייה מהותית. מבחינה מעשית – בשל נגישותם של המאגרים המקוונים ניתן לחקור את התוצרים. מבחינה מהותית – היסוד המערער העומד במוקד המחקר הנוכחי תלוי בפרסום. אם נשלחת שאלה מטרילה במסרון (לדוגמה), והשאלה אינה מתפרסמת ברבים, הרי שהאפקט המיידי והרושם שהשאלה מותירה מצומצמים בהרבה מאשר אותו מסרון מטריל המתפרסם במרשתת והשמור במאגר מקוון שהדיו נשמעים למרחקים.⁸

אפתח בסקירה על אודות השו"ת האלקטרוני – דהיינו שו"ת מרשתת ושו"ת מסרון – ויצירת מאגרים מקוונים של שו"תים אלו. חלק זה נועד לתאר את התופעה, ראשית והתפתחותה, ועד כמה היא משמעותית בימינו. מדובר בממדים עצומים: מאגרים שונים שכל אחד מהם כולל למעלה ממאה אלף שו"תים.⁹ שו"תים אלו נגישים באמצעות מנועי חיפוש ופתוחים לאיתור לכל גולש במרשתת (חלק א).¹⁰ בעזרת שלוש תופעות שאינן שכיחות בהלכה המסורתית, אדגים כיצד המדיום מקדם ערעור של הסדר הקיים. אפתח בסאטירה (חלק ב), אמשיך בהטרלה (חלק ג), ואעבור לנשים בתור משיבות (חלק ד). אסיים במילים על אודות תפקיד העם בתהליך ההלכתי האלקטרוני, והאופן שבו העם משפיע – ועוד עתיד להשפיע – על כניסתן של נשים למעגל הפוסקים (חלק ה).

מידת ההצלחה של שלושת אפיקי הערעור אינה אחידה, ומכאן שתוצאותיו של היסוד המערער של המרשתת אינן מובטחות. מאמצי הסאטירה וההטרלה משקפים ניסיונות לערער את הסמכות ההלכתית הקלאסית שלא הצליחו להשפיע על שדה ההלכה. התופעה השלישית – כניסתן של נשים למעגל המשיבים – גם היא מבטאת ערעור על הסדר הקיים. יש כאלו שיראו את כניסתן של נשים לעולם השו"ת בעיניים אחרות מסאטירה והטרלה: כניסה זו לא נועדה לפרק את עולם ההלכה, אלא להרחיבו. אחרים ישימו את הדגש על הדומה בין המגמות השונות: חתירה תחת מסורת ההלכה. בין כך

ובין כך, יש בכוחה של תמורה זו לשנות את השחקנים בשדה הפסיקה, ודומני שבפנינו התפתחות משמעותית לעתיד ההלכה. מחקר זה מאיר, אם כן, תפנית חברתית עכשווית, משמעותית – ואולי אף דרמטית – המתרחשת בימים אלה, בין השאר, בעזרת המדיום. תמורה זו היא ביטוי של היסוד המערער של המרשתת: בחינת מוסכמות חברתיות מחדש, חתירה תחת סמכות מסורתית, שינוי במקורות הידע ושיבוש הסדר שהונחל – מגמות כלליות המתרחשות, בשינויים מחויבים, גם בעולם ההלכה. תמורה זו היא פרק אחד בסיפור המרתק של תלמוד תורה לנשים.

א. מאגרי השו"ת המקוון

ראשיתו של השו"ת המקוון היא בשנת 2001, כאשר אתר האינטרנט "מורשת" פנה לרב דוד לאו והעלה בפניו את הרעיון שישלב לשאלות בהלכה במרשתת.¹¹ הנהלת האתר שיערה כי ר"ד לאו לא יידרש להשיב על יותר מארבעים שאלות במהלך השנה. פחות מארבעה חודשים חלפו וכבר נשאלו 132 שאלות, והנהלת האתר פנתה לרב יובל שרלו והזמינה אותו להצטרף לר"ד לאו.¹² חודש לאחר מכן כבר נשאלו 412 שאלות, והאתר פנה לרבנים נוספים להצטרף למיזם. התופעה הלכה וגברה. תוך עשרה חודשים כבר נשאלו כמעט 6,000 שאלות באתר מורשת, מחציתן לרב שרלו.¹³

עם הזמן הציעו אתרים נוספים אפשרויות דומות של מענה לפונים בשאלות הלכתיות. התופעה התרחבה, תחילה בתוך המגזר הציוני-דתי.¹⁴ בהמשך אימצו מגזרים אחרים את התבנית.¹⁵ כיום חיפוש של המילים "שאל את הרב" – בעברית או בשלל שפות אחרות – חושף רשימה ארוכה ומגוונת של אתרים המציעים שירות מקוון של מענה לשאלות הלכתיות. רשימת התוצאות של חיפוש כזה חוצה לא רק שפות אלא גם מגזרים, עדות, ואף זרמים ביהדות.¹⁶

שירות "שאל את הרב" מוצע ללא דרישת תשלום. בנוסף לאווירה החינמית של המרשתת, יש היבט נוסף של הגישה המסורתית המהללת – ואולי אף מחייבת – הוראת תורה ללא נטילת שכר.¹⁷ שאלת התשלום עבור תלמוד תורה היא סוגיה סבוכה שיש לה היבטים הלכתיים, תרבותיים וחברתיים, והיא ממשיכה להיות נושא לדיון על סדר היום הרבני.¹⁸ למרות העמדות השונות ביחס ליישום העיקרון, אין אתר הדורש תשלום או מבקש תרומה לפני מתן מענה לשאלה הלכתית. כמו אתרים אחרים במרשתת, המימון בא מהמוסד שהוא בעל האתר, מפרסומות, ממענקים מקרנות, ומתרומות של גולשים. כמצופה, לא הרי משיב אחד כהרי משיב אחר: יש המקצרים, ויש המאריכים; יש המפנים למקורות, ויש העונים ללא שום ציון לספרות הלכה; יש העונים על פי קבלה, ויש הנרתעים מעיסוק בשאלות מתחום תורת הסוד; יש המוסיפים דברי עידוד ותמיכה, ויש העונים לגופה של הלכה בלבד; יש היוזמים את הפניות, ויש הממתינים לשאלות; יש המפרסמים את תשובותיהם בערוץ אחד בלבד, ויש שתשובותיהם מתפרסמות בכמות רבות; ועוד כהנה וכהנה.

עם הריבוי והגיוון באה גם ההתמקצעות. בעולם ההלכתי המסורתי יש רבנים או מוסדות המתמחים בתחום מסוים, וכך גם יש אתרי שו"ת המתמחים בתחום מוגדר, כגון הלכות הקשורות לנשים, כשרות, מצוות התלויות בארץ, טכנולוגיה, כלכלה, דיניות, אתיקה או אמונה.¹⁹ יש אתרים המציגים את פסיקותיו של פוסק מסוים, בחייו או לאחר מותו.²⁰ ערים וישיבות מנהלות אתרים הכוללים את האפשרות להפנות שאלות בהלכה לרבני המקום.²¹ יש אתרים המוקדשים למסורת הלכתית של יוצאי פזורה מסוימת,²² ויש אתרים המשרתים נאמני חוג מסוים.²³ גם העיתונות הכללית גילתה עניין בשו"ת המקוון.²⁴ כל אחד מהאתרים האלו מציע מאגר גדוש ונגיש של שו"ת.

אופן השימוש ברשת תקשורת כלשהי משפיע על סגנון התקשורת ההלכתית, וכן על הסבירות שתוצרים ישתמרו לדורות. חליפת שו"ת המתנהלת ברוב אמצעי התקשורת, מלבד הדואר, לא הותירה רושם על ספרות ההלכה.²⁵ כך, לדוגמה, מודעות קיר המצהירות על תשובות ופסקי הלכה נועדו לשעתן ולא לדורות.²⁶ תשובות ששוגרו באמצעות טלגרף, שעלות השירות בו נקבעה לפי מספר המילים, נכתבו בתכלית הקיצור. בעיני המתכתבים, תקשורת הלכתית זו לא הייתה ראויה להשתמר. חליפת שו"ת באמצעות הטלפון, כמו בשיחות אקראיות, אף היא לא השתמרה בגלל סיבות שונות: קיצורה של התשובה, חוסר התמלול של השיחה, וההקשר של מתן תשובה ללא עיון בספרים וללא לימוד מעמיק.²⁷ תשובות ששודרו בתוכניות רדיו או ששוגרו בפקס התוספו לארון הספרים רק אם הועלו על מכבש הדפוס.²⁸ כך היה המצב עד לפני עשרים שנה: רק מה שהובא לבית הדפוס השתמר. מכאן נובע היבט מיוחד של מאגרי שו"ת מקוונים: שימור התוצרים והנגשתם ללא צורך בהדפסה.

יצירת מאגרי הלכה אינה זרה למסורת היהודית. בספרו הפופולרי פלא יועץ הכיר הרב אליעזר פאפו (1786-1827) בערכן של אסופות. הוא היה מודע לביקורת שנשמעה נגד אסופות שלפיה אין בהן חידוש. הרב פאפו הדף את הביקורת כאשר הדגיש את ממד ההנגשה.²⁹ על אף התקדים ליצירת מאגרים, יש הבדלים משמעותיים בעריכה, בהנגשה ובהיקף. באשר לעריכה: הרב פאפו דיבר על תלמידי חכמים, בעלי ספריות נכבדות, אשר למדו, ניפו וסידרו, ובכך יצרו אסופה. במאגרי שו"ת מקוונים אין יד עורכת ומסדרת דומה. באשר להנגשת התוצר ובאשר להיקף המאגר, ההבדלים כל כך בולטים עד שקשה להשוות בין האסופות שנוצרו בעבר לבין המאגרים שנוצרים היום, כפי שאסביר.

להנגשה המקוונת של השו"ת ארבעה מרכיבים: (א) בניית המאגר – יצירת אסופות חסרות תקדים בגודלן, ללא צורך בהדפסה ולכן ללא עלויות דפוס גבוהות. המאגר בנוי בצורה אינקרמנטלית, ולכן הפרויקט אינו מסתיים אלא ממשיך לתפוח. במקרים בודדים כינס המשיב המקוון את תשובותיו ופרסמן עלי ספר, ועם זאת המאגר העיקרי נותר במרשתת וזאת עקב המרכיבים האחרים.³⁰ (ב) זמינות המאגר – אין הגבלת כניסה לרובם הגדול של המאגרים. משום כך, כל אחד שיש לו חיבור למרשתת יכול לקרוא את השו"ת בכל עת ובכל שעה.³¹ (ג) אֶחָזֹר מִידַע מֵתוֹךְ הַמֵּאָגֵר – האפשרות הקלה לאתר תוצר מסוים בתוך המאגר. הקלדת שאלה בהלכה במנועי חיפוש מאחזרת תוצאות ממאגרי

השו"ת, אף ללא הכוונת החיפוש למאגרים אלו. (ד) לשון – כתיבה הלכתית בשפה נגישה, ולרוב קצרה, השווה לכל נפש. רוב המשיבים המקוונים נמנעים מלהשיב בשפה רבנית תוך שימוש בראשי תיבות ומטבעות לשון של משא ומתן תלמודי. הם יודעים כי עליהם לכתוב בצורה חדה, בהירה וקצרה. הגולשים יכולים להבין את התשובה אף אם אין להם רקע תורני.³²

נגישותו הרחבה של התוצר – הן מבחינת השפה העממית והן מבחינת הימצאות התוצר במרשתת – עלולה לרדד את השיח ההלכתי עוד יותר, שהרי אחרים עשויים להסתמך על התשובה בלי להעמיק את העיון בסוגיה ובלי לנהל שיח עם גורם הלכתי מקצועי. מכאן שהמשיב נדרש לצפות כי דבריו אינם אישיים לפונה, אלא ייקראו על ידי קהל רחב שאיננו בהכרח מלומד, ולכן התשובה צריכה להיות מנוסחת בהתאם. גם בספרות השו"ת הקלאסית, פרסום תשובה צריך לקחת בחשבון שהדברים ייקראו על ידי מי שאינו הנמען. אולם הסוגה הקלאסית אינה נגישה לכלל, ולכן קהל הקוראים המדומיין של המשיב היה עמיתיו, ולא הציבור הרחב.

הנגישות המקוונת של ההלכה בכלל, והאפשרות להפנות שאלה לרב שאינו נמצא בקרבת מקום ושאינו לו קשר רציף ואישי עם הפונה, עלולות להביא לכרסום הסמכות של רב הקהילה. האפשרות לשגר שאלה למרחקים היא בין היסודות של רשת השו"ת המסורתית, והיא הייתה קיימת מראשית הסוגה המשפטית, אם כי אי אפשר להשוות בין ממדי התופעות.

גם תשובות הניתנות באמצעי מדיה מלבד המרשתת זוכות לחשיפה ציבורית במרחב הסב"ר (סייבר). כך, לדוגמה, שו"תים שנשלחים במסרונים אישיים נודעים ברכים כאשר הם מועלים למרשתת ונשמרים במאגרים מקוונים. מבחינת מאגרים אלו, גדול המשיבים במסרון הוא הרב שלמה חיים הכהן אבינר, אשר תשובותיו במסרון מתפרסמות בערוצים מקוונים שונים.³³

תוצאה אחת של אופי המדיום היא ההבדל באורכן ובעומקן של תשובות הניתנות באמצעות מסרון לעומת תשובות הניתנות במרשתת: בעוד שהמסרון אינו מתאים לתשובות ארוכות, תשובות במרשתת יכולות לכלול דיון ומקורות.³⁴ הבדל זה הוא כל כך משמעותי עד שיש בין מבקרי שו"ת המסרון אשר בעצמם נענו לקריאה להשיב דרך המרשתת.³⁵ בהקשר הנוכחי אני דן בשתייהן יחד – תשובות במרשתת ותשובות במסרון המתפרסמות במרשתת – כי הפרסום הרחב של התוצרים הוא הודות למרשתת. אילולי המאגרים המקוונים ספק עד כמה היה הציבור מודע לתוכן של שו"ת המסרון, ואף אם ידעו (לדוגמה הודות לפרסום בעלוני שבת) הרי שהתוצרים לא היו נשמרים לאורך זמן. לעומת זאת, המאגרים המקוונים של השו"ת – בלי קשר למוצא השו"ת במרשתת, במסרון או בכל אמצעי אחר – שרירים וקיימים.

ההיקף של מאגרים מקוונים אלו מעורר התפעלות, עד שקשה לדמותם לאסופות של פעם. בשש השנים הראשונות של פעילותו של הרב שרלו, מספר השאלות שנשלחו במרשתת היה יותר מ־100,000.³⁶ בשנים האחרונות, הרב אבינר עונה על 3,000 מסרונים

מדי חודש.³⁷ מפעליהם של גדולי המשיבים במרשתת ובמסרון הם רק טיפות בים, ואתרים רבים מתגאים במאגריהם הגדושים.³⁸ מספר האתרים, מספר התשובות, והמאגרים המרשימים מורים – בלשון מושאלת – כי "לית אתר פנוי מיניה".³⁹ מבחינת תוכן של התשובות – לרוב התשובות אינן כוללות חידוש, אלא מסירת מידע על מה שנכתב בספרות התורנית הקלאסית. התכלית של השו"ת האלקטרוני היא הצעת הנחיות הלכתיות ברורות, זמינות ונגישות, ללא חידושי פסיקה. כתיבה שכזו אינה דומה לספרות השו"ת הקלאסית. באופן מסורתי, זהו תפקיד של "מורה הוראה" הנקרא גם "מורה צדק", שהוא רב זוטא או רב בתחילת דרכו. כאשר יהודי היה רוצה לדעת כיצד לנהוג על פי הלכה בנסיבות מסוימות הוא היה פונה למורה הוראה כדי לקבל הנחיה. מורה ההוראה התבקש למסור כיצד נפסקה ההלכה בסוגיה הנדונה. הוא לא נדרש לחדש הנחיות הלכתיות. אין זה נהוג – וגם לא היה צורך או דרישה – לתעד תשובות מהסוג הזה. בימים עברו, מורה ההוראה היה זמין יותר ונגיש יותר מרוב ספרי ההלכה. לא כן בימינו. חלק ניכר מעבודתו של המשיב במרשתת, במסרון, בפייסבוק או בוואטסאפ הוא לשמש בתור מורה הוראה לשאלות של יום יום, ללא ציפייה לחידושי פסיקה. משום כך, יש גם חזרות רבות על אותן שאלות ואותן תשובות.⁴⁰ ממדי התופעה, המאגרים ההולכים ומצטברים, הזמינות והנגישות של התוצרים מלמדים כי אין בפנינו רק ממשק משפטי חדש כדוגמת הפקס במקום הדואר, ולא רק תחליף למורה ההוראה המסורתי. כפי שהמשיבים עצמם ואחרים כבר העירו, זהו שינוי תרבותי בדרך שאנשים מבררים הלכה.⁴¹ בשנת 2017, לקראת חג השבועות – "זמן מתן תורתנו" – סקר אתר ישיבה, מאתרי השו"ת הפופולריים, "את הממצאים, החידושים וההתפתחויות בעולם התורה בזמננו", ובין השאר ציין:

ההתפתחות העצומה של התקשורת האלקטרונית ומאגרי המידע התורניים באתרי האינטרנט, מעמידים לרשות לומדי התורה ודורשיה אפשרויות רבות של לימוד ועיון בדרכים ובאמצעים חדשניים מאוד, ומאפשר נגישות לרכבים ולפוסקי הלכה באמצעות רשת השו"תים המופעלים כיום באתרי האינטרנט וברשתות החברתיות.⁴²

אין לנו דרך לבחון עד כמה לומדי התורה אכן משתמשים במאגרי שו"ת מקוונים כתחליף למקורות הקלאסיים של ההלכה. הרי הלומד הרציני, לכאורה, יפנה למקורות ראשוניים ולא למאגרי שו"ת מקוונים.⁴³ מכל מקום, האמירה הקושרת בין "לומדי התורה ודורשיה" לבין השימוש במרשתת מלמדת על הטמעת מאגרי השו"ת המקוונים בעולם התורה. הכול יודעים כי קיים פער בין ספרות השו"ת הקלאסית לבין "ספרות" השו"ת המקוונת – דהיינו, המאגרים הנגישים במרשתת. יש מלומדים אשר תמהו האם באמת ניתן לכלול את השו"ת הקלאסי והשו"ת המקוון בתור סוגה ספרותית-משפטית אחת.⁴⁴ אולי ברבות הימים נביט לאחור ונבחין ביסודות של סוגה חדשה של כתיבה הלכתית.

מאגרים מקוונים אלו אוצרים כוח רב, במיוחד בהקשר של תרבות הביטול (cancel culture).⁴⁵ כפי שכבר חויינו, מינוי של רב צבאי ראשי עוכב בשל תשובות מקוונות שהשתמרו במאגר מקוון.⁴⁶ מתוך פרספקטיבה של כעשרים שנות פעילות של השו"ת המקוון, ניתן לומר כי אחת מהתוצאות של פיתוח הליך הלכתי זה ושמירת התוצרים במאגרים נגישים היא הרחבת היכולת לערער על ההלכה ומוסדותיה. בחלקים הבאים אתאר תופעות המתפתחות בעזרת אמצעי התקשורת החדשים והחותרות תחת סמכות ההלכה, ואעריך את מידת הצלחתן לקעקע, לזעזע, או לשנות את ההלכה המסורתית.

ב. סאטירה

השו"ת האלקטרוני, הן התופעה והן התוכן של השאלות ושל התשובות זכו ללגלוגים מסוגים שונים ובהקשרים שונים. כפי שנראה, לעג זה יכול להתרחש בתוך עולם ההלכה או במנותק ממנו; הוא יכול ללעוג למדיום או להלכה עצמה; הוא יכול להיות פארודיה משעשעת בלבד, או להביע ביקורת קלה על היבטים הקשורים לעולם ההלכה, או לבוא בצורת סאטירה עוקצנית ואף חתרנית.⁴⁷ אפתח בתופעות של לעג בהלכה המסורתית, לפני שאעבור לפירוט הסוגים השונים של לעג הנגישים היום במרשתת. בהשוואה לתקדימים ולמקבילות, הלעג המקוון מקבל חשיפה יתרה לאורך זמן הודות למדיום. לפי זה, סאטירה מקוונת המבקרת את ההלכה משתמרת ונותרת נגישה לציבור. עם זאת, דומה שסאטירה זו אינה מצליחה לערער את ההלכה ומוסדותיה.

העולם היהודי המסורתי ידע להתברר על רבנים ועל פסיקותיהם, אך מדובר בתופעה מוגבלת.⁴⁸ סוג של פארודיה על ההלכה מוכרת בהקשר של פורים. סביב חג זה מקובל להציע "פורים-תורה" – קראו בהגייה אשכנזית מלעילית: "תוֹרָה" – דהיינו, תורה המתאימה לאווירה ההיתולית של פורים. פורים-תורה היא תופעה עונתית, פנימית, ושולית בעולם ההלכה. כשמה כן היא: תורה המיועדת לפורים, הנסמכת על מושגים ומטבעות לשון המוכנים למי שנמצא לפני ולפנים בעולם ההלכה. לפארודיות כאלה אין השפעה על ההלכה, ולכאורה גם אין להן יומרה להשפעה שכזאת. הינה דוגמה של עמוד מתוך חוברת היתולית במתכונת של מסכת קצרה מהתלמוד, מסכת המן, אשר נדפסה בשנת 1975:

בזית הזמז פרק ראשון הזמז ב

א רמב"ם
ב רמב"ם
ג רמב"ם
ד רמב"ם
ה רמב"ם
ו רמב"ם
ז רמב"ם
ח רמב"ם
ט רמב"ם
י רמב"ם
יא רמב"ם
יב רמב"ם
יג רמב"ם
יד רמב"ם
טו רמב"ם
טז רמב"ם
יז רמב"ם
יח רמב"ם
יט רמב"ם
כ רמב"ם
כא רמב"ם
כב רמב"ם
כג רמב"ם
כד רמב"ם
כה רמב"ם
כו רמב"ם
כז רמב"ם
כח רמב"ם
כט רמב"ם
ל רמב"ם
לא רמב"ם
לב רמב"ם
לג רמב"ם
לד רמב"ם
לה רמב"ם
לו רמב"ם
לז רמב"ם
לח רמב"ם
לט רמב"ם
מ רמב"ם
מא רמב"ם
מב רמב"ם
מג רמב"ם
מד רמב"ם
מה רמב"ם
מו רמב"ם
מז רמב"ם
מח רמב"ם
מט רמב"ם
נ רמב"ם
נא רמב"ם
נב רמב"ם
נג רמב"ם
נד רמב"ם
נה רמב"ם
נו רמב"ם
נז רמב"ם
נח רמב"ם
נט רמב"ם
ס רמב"ם
סא רמב"ם
סב רמב"ם
סג רמב"ם
סד רמב"ם
סה רמב"ם
סז רמב"ם
סח רמב"ם
סט רמב"ם
ע רמב"ם
עא רמב"ם
עב רמב"ם
עג רמב"ם
עד רמב"ם
עה רמב"ם
עו רמב"ם
עז רמב"ם
עח רמב"ם
עט רמב"ם
פ רמב"ם
פא רמב"ם
פב רמב"ם
פג רמב"ם
פד רמב"ם
פה רמב"ם
פו רמב"ם
פז רמב"ם
פח רמב"ם
פט רמב"ם
צ רמב"ם
ца רמב"ם
צב רמב"ם
צג רמב"ם
צד רמב"ם
צה רמב"ם
צו רמב"ם
צז רמב"ם
צח רמב"ם
צט רמב"ם
ק רמב"ם
קא רמב"ם
קב רמב"ם
קג רמב"ם
קד רמב"ם
קה רמב"ם
קו רמב"ם
קז רמב"ם
קח רמב"ם
קט רמב"ם
קכ רמב"ם
קכא רמב"ם
קכב רמב"ם
קכג רמב"ם
קכד רמב"ם
קכה רמב"ם
קכו רמב"ם
קכז רמב"ם
קכח רמב"ם
קכט רמב"ם
קל רמב"ם
קלא רמב"ם
קלב רמב"ם
קלג רמב"ם
קלד רמב"ם
קלה רמב"ם
קלו רמב"ם
קלז רמב"ם
קלח רמב"ם
קלט רמב"ם
קמ רמב"ם
קמא רמב"ם
קמב רמב"ם
קמג רמב"ם
קמד רמב"ם
קמה רמב"ם
קמו רמב"ם
קמז רמב"ם
קמח רמב"ם
קמט רמב"ם
קנ רמב"ם
קנא רמב"ם
קנב רמב"ם
קנג רמב"ם
קנד רמב"ם
קנה רמב"ם
קנו רמב"ם
קנז רמב"ם
קנח רמב"ם
קנט רמב"ם
קס רמב"ם
קסא רמב"ם
קסב רמב"ם
קסג רמב"ם
קסד רמב"ם
קסה רמב"ם
קסז רמב"ם
קסח רמב"ם
קסט רמב"ם
קע רמב"ם
קעא רמב"ם
קעב רמב"ם
קעג רמב"ם
קעד רמב"ם
קעה רמב"ם
קעו רמב"ם
קעז רמב"ם
קעח רמב"ם
קעט רמב"ם
קפ רמב"ם
קפא רמב"ם
קפב רמב"ם
קפג רמב"ם
קפד רמב"ם
קפה רמב"ם
קפו רמב"ם
קפז רמב"ם
קפח רמב"ם
קפט רמב"ם
קצ רמב"ם
קצא רמב"ם
קצב רמב"ם
קצג רמב"ם
קצד רמב"ם
קצה רמב"ם
קצו רמב"ם
קצז רמב"ם
קצח רמב"ם
קצט רמב"ם
קכ"א רמב"ם
קכ"ב רמב"ם
קכ"ג רמב"ם
קכ"ד רמב"ם
קכ"ה רמב"ם
קכ"ו רמב"ם
קכ"ז רמב"ם
קכ"ח רמב"ם
קכ"ט רמב"ם
קל"א רמב"ם
קל"ב רמב"ם
קל"ג רמב"ם
קל"ד רמב"ם
קל"ה רמב"ם
קל"ו רמב"ם
קל"ז רמב"ם
קל"ח רמב"ם
קל"ט רמב"ם
קמ"א רמב"ם
קמ"ב רמב"ם
קמ"ג רמב"ם
קמ"ד רמב"ם
קמ"ה רמב"ם
קמ"ו רמב"ם
קמ"ז רמב"ם
קמ"ח רמב"ם
קמ"ט רמב"ם
קנ"א רמב"ם
קנ"ב רמב"ם
קנ"ג רמב"ם
קנ"ד רמב"ם
קנ"ה רמב"ם
קנ"ו רמב"ם
קנ"ז רמב"ם
קנ"ח רמב"ם
קנ"ט רמב"ם
קס"א רמב"ם
קס"ב רמב"ם
קס"ג רמב"ם
קס"ד רמב"ם
קס"ה רמב"ם
קס"ו רמב"ם
קס"ז רמב"ם
קס"ח רמב"ם
קס"ט רמב"ם
קע"א רמב"ם
קע"ב רמב"ם
קע"ג רמב"ם
קע"ד רמב"ם
קע"ה רמב"ם
קע"ו רמב"ם
קע"ז רמב"ם
קע"ח רמב"ם
קע"ט רמב"ם
קפ"א רמב"ם
קפ"ב רמב"ם
קפ"ג רמב"ם
קפ"ד רמב"ם
קפ"ה רמב"ם
קפ"ו רמב"ם
קפ"ז רמב"ם
קפ"ח רמב"ם
קפ"ט רמב"ם
קצ"א רמב"ם
קצ"ב רמב"ם
קצ"ג רמב"ם
קצ"ד רמב"ם
קצ"ה רמב"ם
קצ"ו רמב"ם
קצ"ז רמב"ם
קצ"ח רמב"ם
קצ"ט רמב"ם
קכ"א רמב"ם
קכ"ב רמב"ם
קכ"ג רמב"ם
קכ"ד רמב"ם
קכ"ה רמב"ם
קכ"ו רמב"ם
קכ"ז רמב"ם
קכ"ח רמב"ם
קכ"ט רמב"ם
קל"א רמב"ם
קל"ב רמב"ם
קל"ג רמב"ם
קל"ד רמב"ם
קל"ה רמב"ם
קל"ו רמב"ם
קל"ז רמב"ם
קל"ח רמב"ם
קל"ט רמב"ם
קמ"א רמב"ם
קמ"ב רמב"ם
קמ"ג רמב"ם
קמ"ד רמב"ם
קמ"ה רמב"ם
קמ"ו רמב"ם
קמ"ז רמב"ם
קמ"ח רמב"ם
קמ"ט רמב"ם
קנ"א רמב"ם
קנ"ב רמב"ם
קנ"ג רמב"ם
קנ"ד רמב"ם
קנ"ה רמב"ם
קנ"ו רמב"ם
קנ"ז רמב"ם
קנ"ח רמב"ם
קנ"ט רמב"ם
קס"א רמב"ם
קס"ב רמב"ם
קס"ג רמב"ם
קס"ד רמב"ם
קס"ה רמב"ם
קס"ו רמב"ם
קס"ז רמב"ם
קס"ח רמב"ם
קס"ט רמב"ם
קע"א רמב"ם
קע"ב רמב"ם
קע"ג רמב"ם
קע"ד רמב"ם
קע"ה רמב"ם
קע"ו רמב"ם
קע"ז רמב"ם
קע"ח רמב"ם
קע"ט רמב"ם
קפ"א רמב"ם
קפ"ב רמב"ם
קפ"ג רמב"ם
קפ"ד רמב"ם
קפ"ה רמב"ם
קפ"ו רמב"ם
קפ"ז רמב"ם
קפ"ח רמב"ם
קפ"ט רמב"ם
קצ"א רמב"ם
קצ"ב רמב"ם
קצ"ג רמב"ם
קצ"ד רמב"ם
קצ"ה רמב"ם
קצ"ו רמב"ם
קצ"ז רמב"ם
קצ"ח רמב"ם
קצ"ט רמב"ם

נמ' לאכילה. כלומר נמשך נשך אדם דלית זיה אישור
משה שנאמר ויקרא יח' זאת החיה אשר וכו'
משמע וקרא הקד דכתיבו והו' לאו
עבים לית ביה. דלא תימנ
כיון דהוה נמשך עליו אלוה
חלק נמשך אליו ובשרו אשר
נחלה ולקח צבל שחוף צלה
צלה וין צונוו כדון יין כן
והקדוה עכוס קויל דעגלי
חיים לית נחקרין נמשך אליל
כדלמריק צונקת תנוורה וק'
כח) ונדאקר רחונא נענד
לגוה ומשנע דלדיוט ווהר
אפילו צלכילה ולין קצה
לחלק צין אדם לשאר צעלי
קיים: והא דו' גורגין טעם
לפנס. כלומר כיון דקצרה
כל הקדוה ע"י כות הוה ז'
יהא הכל ווהר אפילו י' צה
צונקן טעם: לאחר כוה
והיחה. כיון ללחך קטורת
הוה וון העינופות: היכא
הנפנס ע"י האיטור. כיון
נצלה קרוה סכקרה ועלוה
לו עני וינין שלחך פוגם אה
צברו ע"י התערוכות כיון צבר
וין לין וין צלכים אצל צבר
הצקר גופו לא נפנס הילכך
לא יתיר טעם ונותן טעם
לפנס: לימא תהוי תיובתא
וכי'. כלומר כיון דעגלי
הינופות צונוו על הוה נעשה
הוה עליו נצלה קריחה ונפנס
התערוכות ע"י אישור עליו
תהא כל הקדוה ווהרת:
טכמי דהך כיוודא. פלונו
קודם תהי ענדא. דקדוה:
לרלוה. כלומר ונתיתין לאו
לישור אכילה וינין אלא
לנוהת תהי כיון דלונך הוולך
להוה עליו עלוה לתלוו כולו
שלח ישר וונוו כלום חון
להליה וכיון סנפל וונוו. כות
צבר לתוך קדוה אס יש צה
צונקן טעם כל הקדוה יש לה
דן חון וונוה לתלוה ולא
ע"ד צה קותן טעם לפנס
כיון דלאו לחיקר אכילה וינין:
חסך ביקרה כלומר נתן צה
טעמו: ימא ביה חמיו
כלומר וכי צעלי חיים חמיו
חס ואלילי עלים ואכנים וקאר

המן שפול לתוך קדוה של בשר, אם יש בה
בנותן טעם כל הקדוה אסורה:
ב) אסורה לבא. אולימא * לאכילה, מה איריא
המן אפילו כל אדם נמי, הא קמיל דהמן משום
בשר אדם איחובה, משום עכרים לית ב'. לאפוקי
מחאי תנא דתניא חתיכת המן שפולה לתוך קדוה
של בשר אפילו יש בה אלק חתיכות של החר הכל
אסור בהנאה לפי שהמן אסור משום אליל ש:אמר
(אסור ג) וכל עבדי המלך אשר בשערי המלך
כועבים ומשחתים להמן מלמד ששערי עצמי
אלוה דבריו י' שקרן וחכמים אומרים * בעל חי
אינו נאסר משום אליל והא הוה נותן טעם לפנס
איריא כיון ששערה בהו של המן את הקול כבה
יעשה לאיש וכו' סברה שאביה הוא הרוכב
ופירכי מנהי: מה עשתה אותה צדקה באותה
שעת הלכה כדיוות לקיים מצוה כבוד אב ונצלה
קדוה גדולה המחוקק חשעה קבין ויש אומרים
מ' סאה כשעור מקוה וחזרה על כל האשפות
ובת כסאות שהי' בשושן הבריה ופלאה את כל
הקדוה כילה ונשלה לה בכבודה ובעצמה לא
ע"י שליח משום מצוה בו יותר מבשליחו ועלתה
לראש ננה והפכה הקדוה על פיה ובכדה את
אביה במאכל ומשקה וכסית נקה באותה שעה
נודעושה כל העיר שישן ד' מאה פרסה על ד'
ובתא פרסה ונסתמו כל החוטמים שהי' בשושן
הבריה אפר ר' קנחן מתניין: לאחר קניו והדחה
איכא דאמרי כי אמרינן נותן טעם לפנס מותר
אכילה דנפנס ע"י האיטור אבל הכא גורגין
דבר אחר לא לימא תהוי תיובתא דר' פספסא
בר טפשא דאמר ר' פספסא בר טפשא נס גדול
ועשה בו ביום שמיד נבלע בגופו של המן ברמיח
אבריו ושס"ה גירוי שאילמלא כך לא הו' שום בריה
יכולה להתקיים מפני ריחו ואע"פ כן עדיין נשאר
ריחו רע בשושן ולא יכלה עד לעיל ואמר רב
סרחאי האי דסריחנא עפי מחבראי משום דהוינא
בשושן תלתא יומין אלא מתניתן סקמי דהך
כיוודא כי אחא ר' לצנא מעלמא דקשוט אפר
מתניתן להליה קא מירא היכא תלינן לה אמר
ר' צלבנא עבדינן צליבא נבוה חמשים אמה
והולין הקדוה עליה וקראין לפניה כבה יעשה
לקדוה של בשר אשר המוחסין ביקרה: * תנן
ההם קטע ראש אינה ראש חושמה ראש

אצבעה פחסה אפנים שלא חסרה בפניה השתי' בפניה גררה זרק בה
כעו מניה מ"י בשלן ל"י שקרן דאמר בעלי חיים נאסרין מ' מהני בהו ביטול או לאו איל אסור ביה חמיו איל

הטקסט עצמו וכן הפרטקסט (paratext) של החוברת לא נועדו אלא להעלות בת שחוק על שפתי הקורא.⁴⁹ רק מי שרגיל בגמרא – מכיר את צורתה, ביטוייה ונפתוליה – יכול להעריך אתה המאמץ הפארודי. מי ששבילי התלמוד אינם מוכרים לו ראש עוד עמוד לא מובן מתוך הספרות הרבנית.

שו"ת מקוון היתולי לפורים הדומה לפורים-תורה המסורתית מתפרסם מדי שנה במרשתת – אף באתרים המקדמים מדורי "שאל את הרב" – ובכך ממשיך את המסורת להתברכה בפורים, בלי לבקש לערער את אושיות ההלכה. הנה שתי דוגמאות המציגות סצנות מתוך מגילת אסתר כאשר הן מנוסחות בצורת שו"ת מסרון:

שאלה: בעלי אמר לי לבוא בלבוש לא צנוע לפני כל השרים. מותר לי ללכת?
תשובה: איסור מוחלט. אפילו אם הוא מאיים להרוג אותך אל תשמעי לו.⁵⁰
שאלה: כמה שעות צריך להמתין בין מור לבשמים?
תשובה: ששה חודשים.⁵¹

המשיב הוא "שלמה מבעיר-נר" (במקום שלמה אבינר), והתשובות נקראות שו"ת סמס (במקום שו"ת סמס).⁵² למרות התפוצה הפוטנציאלית של שו"ת מקוון לפורים, אין מדובר בתופעה ייחודית או משמעותית, אלא בהמשך של מסורת הפארודיה של עונת חג הפורים. מלבד שעשועי פורים כאלו היוצרים תוכן חדש באצטלה של ההלכה, ישנה סאטירה המבקשת לבוז להלכה, למגידיה או לשומריה. גם לסאטירה ביקורתית שכזו יש תקדימים ומקבילות. מימי ההשכלה נכתבו חיבורי סאטירה על ההלכה.⁵³ בימינו, תוכניות טלוויזיה סאטיריות נותנות ביטוי ללעג מהסוג הזה.⁵⁴ סאטירה מסוג זה נועדה לבקר היבטים של מערכת ההלכה כגון יחסי דת ומדינה, קיפאון ההלכה בסוגיות מסוימות, מעמדן של נשים, אמונות לא רציונליות ועוד. כך בעבר וכך בהווה, כך בתוכניות טלוויזיה וכך גם במדיום המקוון.

בניגוד לסאטירה המתפרסמת בספרים, בעיתונים ואפילו בתוכניות טלוויזיה, סאטירה המתפרסמת במדיום המקוון יכולה להגיע לקהלים רחבים הודות לזמינות של המרשתת.⁵⁵ הסאטירה אינה נסמכת על ידע הלכתי, ולרוב אין מדובר בניסוח שו"ת סאטירי מקורי אלא בהפניית זרקור לעבר הקיים.⁵⁶ לעיתים הלעג מכוון לשו"ת מרשתת ולעיתים לשו"ת מסרון, כאשר הצד השווה הוא המרכיב המקוון, וזאת בשני מובנים. ראשית, הבסיס של הסאטירה מוכר לציבור דרך המרשתת. בסיס זה הוא שו"ת שהתפרסם במרשתת (אף אם נשלח תחילה באמצעי אחר כמו מסרון), או חיקוי של שו"ת כזה.⁵⁷ שנית, הסאטירה נודעת ברבים – וממשיכה להיות נגישה לאורך זמן – הודות לפרסומה במרשתת. בכך הסאטירה המקוונת שונה מסאטירה שהתפרסמה ושמנתפרסמת בעיתונות המודפסת, שכן לילה הייתה וכן לילה אבדה.⁵⁸

דוגמה של לעג שהוא פנימי, לועג למדיום ומבטא ביקורת קלה היא הפארודיה הפופולרית "שיר הסמס" משנת 2014 של החבורה הקומית "אנדרדוס".⁵⁹ השיר נפתח בשאלה הלכתית על כשרות הסושי; שאלה סבירה שהופיעה באתרי שו"ת שונים בשנים שקדמו לשיר,⁶⁰ כך שהבסיס של הפארודיה (לפחות בחלקו) הוא מתוך מאגרי שו"ת מקוון. השיר הוא חיקוי קומי של אותם שואלים סדרתיים מהציבור הציוני-דתי המשגרים מסרונים לרבנים השכם והערב, וממתינים בקוצר רוח לתשובה מיידית. התשובות לשאלות אינן מובאות בשיר, ואין שומעים כלל את קולו של הרב המשיב. השיר, אם כן, מבטא

ביקורת פנים-קהילתית על התמכרות השואלים לשו"ת מסרון. השיר אינו מבקר לא את המשיבים ולא את ההלכה עצמה. השיר גם תופס את רידוד השיח ההלכתי כתוצאה מהמדיום באמצעות משלב שפה שאינו מופיע בספרות ההלכה ובשילוב סמלונים (אמוג'ים) כחלק מניסוח השאלה.⁶¹ השיר זכה להצלחה אדירה, גם מפני שהוא קלע לתופעה קיימת ומוכרת בציבור הציוני-דתי וגם הודות לנגישותו במרשתת.⁶²

כאמור, במרשתת ישנה גם סאטירה המכוונת להלכה עצמה (ולא רק לתרבות השו"ת במדיה אלקטרונית). אין מדובר בצחוק עונתי המופקר בידי "רב פורים", אלא במאמץ להגחיך את ההלכה, ואולי אף לערער את אמות הסיפים של המערכת. מטרת הסאטירה היא להצביע על מה שנראה בעיני הלועג כפסק הלכה שהוא אבסורדי או טיפשי, ועל כך להציע ביקורת.⁶³ שלא כמו פורים-תורה, סאטירה זו מובנת לקהל הרחב: היא אינה נסמכת על מונחים הלכתיים פנימיים, אין בה ממד אינטרטקסטואלי הבנוי על ארמזים, ולא נדרש ידע מוקדם. נהפוך הוא: ידע מוקדם עשוי לתת לתשובה פשר סביר בעולם ההלכה. לעיתים, הלועגים נותנים לתשובות לדבר בעד עצמן מתוך הנחה כי די בהפניית זרקור לעבר התשובה כדי שהקורא יבין כי הסאטיריקן מבקש להאיר את האבסורד: כל מה שנדרש הוא לנתק את התשובה מהקשרה בתוך מערכת ההלכה.⁶⁴ במקרים אחרים הסאטיריקנים נעזרים בכלים כמו פארודיה, הקצנה והגזמה כדי לשים את ההלכה ללעג וקלס.⁶⁵ בסאטירה זו חיצו הביקורת מכוונים לעבר השואלים, המשיבים, התאמת ההליך לשאלה הנידונה, מוסדות ההלכה, או ההלכה עצמה.

כך, לדוגמה, בשנים 2016-2018 פורסמו 240 איורים סאטיריים של רחלי רוטנר על שו"תים אמיתיים שהתפרסמו במרשתת. האיורים התפרסמו באתר מאקו, אתר חדשות שאינו מזוהה עם המגזר הדתי או המגזר החרדי. כל איור הופיע לאחר הצגת השו"ת המקורי בצילום, שיטה אשר הוכיחה את אמינות המקור. באמצעות הגזמה והקצנה לעגו האיורים להלכה כפי שהיא באה לידי ביטוי בתשובות שהתפרסמו במאגרים מקוונים שונים. האיורים לעגו להלכה עצמה, לתשובות שאינן עומדות בקני מידה רציונליים, או להתאמת המדיום האלקטרוני לשאלות בתחום האמונות והדעות. האיורים עדיין נגישים באתר מאקו, כך שנוצר מאגר סאטירי מקוון.⁶⁶ הנה דוגמה אחת מתוך המאגר:

שאלה:

האם מותר לאישה לשיר בביתה בקול, כאשר היא יודעת שקולה נשמע בחוץ (מה שקורה בקרוואן למשל, או בסוכה) וייתכן שיעברו שם גברים?

תשובה:

לא נראה לי שהיא צריכה בביתה להמנע, אלא אם היא חסידה. היא לא חייבת בבית שלה להמנע מלשיר. אם מישהו בא לשם ומאזין, שלא יעמוד שם.

בראש האיור מוצגת השאלה בצילום מסך מאתר ישיבה. השאלה נגעה באיסור "קול באישה ערווה" (דהיינו, האזנה לשירת נשים) – נושא שזכה לדיון ציבורי בשנים האחרונות בהקשרים ממלכתיים כמו טקסים בכנסת ובצה"ל. השואל תהה באשר לאחריות האישה להימנע משירה כדי שגברים לא יעברו על האיסור. שמו של המשיב אינו מופיע באיור (אם כי ניתן לחשוף את זהותו בקלות באתר ישיבה). מבחינת השיח הפנים-הלכתי, המשיב לא נקט גישה מחמירה במיוחד, אלא הוא הטיל את האחריות לשמירת ההלכה על השומע. באמצעות הקצנה, האיור לועג לתפיסת ההלכה באשר לגירוי מיני. התשובה המקורית התפרסמה במרשתת בשנת 2008, נשתמרה במאגר מקוון זמין ונגיש, והאיור הסאטירי התפרסם במרשתת תשע שנים לאחר מכן בשנת 2017. הן התשובה המקורית והן האיור הסאטירי עדיין נגישים במרשתת.⁶⁷ זוהי ביקורת שאינה

פנימית, הנעזרת במדיום המקוון כדי לקרוא תיגר על ההלכה. הסאטירה משתמרת ונותרת נגישה הודות למרשתת. יש להניח שאילו היה המשיב מפרסם את תשובתו בספר בשנת 2008, לא הייתה המאירת מוצאת בה עניין בשנת 2017; ואילו הייתה המאירת מציגה את האיור הסאטירי בעיתון מודפס בשנת 2017, לא היינו דנים בו כאן.

להשלמת התמונה יש לציין שני היבטים נוספים של סאטירה מקוונת. הראשון – בתוך מאגרי השו"ת המקוון ישנה התייחסות הלכתית לתופעת הסאטירה: באילו נסיבות הסאטירה מותרת ובאילו נסיבות היא אסורה על פי ההלכה.⁶⁸ כך, לדוגמה, נשאל הרב אבינר בשו"ת מסרון שהתפרסם בעלון שבת ונגיש כיום במאגר מקוון: "יש אנשים שלועגים על שו"ת סמ"ס. אז האם כדאי?". הרב אבינר הבין כי הצעת השואל הייתה לכטל את המדיום בגלל הלעג, והוא התייחס בכיטול לבוזים: "תמיד היו כת הליצנים, ואיננו אחראים להם. ישרים דרכי ה', צדיקים ילכו בם ופושעים ייכשלו בם".⁶⁹

ההיבט השני להשלמת התמונה – משיבים מקוונים היודעים לצחוק בעצמם כאשר הם באים להשיב לפונים. שנינותו של הרב אבינר מפורסמת בקרב הציבור שעוקב אחרי השו"ת האלקטרוני. כך, לדוגמה, נשאל הרב אבינר על ידי אישה: "אני אחרי לידה קשה עם הרכה תפרים ורוצה לנוח אצל אימי, אך בעלי מתנגד כי הוא רוצה שהברית תהיה אצל הוריו. מה לעשות?" תשובתו של הרב אבינר: "את קודמת. כשבעלך ילד אחרי הריון, הברית תהיה אצל הוריו". או שאלה אחרת, לכאורה מאת צעיר או צעירה: "אני באמצע לימוד ואבי שולח לי סמ"ס. האם לענות?" תשובתו של הרב אבינר: "כן. במקום לשלוח לי סמ"ס".⁷⁰ בכל זאת, תשובות שנונות עם קורטוב של צחוק וקלות ראש אינן דומות לסאטירה חתרנית.

לפני עשור העיר פרופ' אביעד הכהן: "חשיפת כל מרחבי הספרות ההלכתית לעין כול מאפשרת גם לגורמים עויני הלכה להגיע למקורות ההלכתיים, לנתקם מהקשרם ולהביאם לידי גיחוך, חוכא ואטלולא".⁷¹ כיום ניתן לאשר דברים אלה, להרחיבם, אך גם לדייקם. ישנו סוג של סאטירה המבקש להגחיך את ההלכה בעיני הגולשים במרשתת. בכך, הסאטירה חותרת לפגוע באמון במערכת ההלכה ולערער את סמכותם של פוסקי ההלכה. לסאטירה מסוג זה יש תקדימים בעבר ומקבילות בהווה, אולם המדיום המקוון מגביר את הסאטירה בדרכים מספר. ראשית, נגישותן של התשובות המקוונות וזמינותם של המאגרים המקוונים מספקות כר נרחב לסאטירה. שנית, הסאטירה משתמרת ונותרת זמינה לגולשים. המדיום המקוון, אם כן, מרחיב את קהל היעד של הסאטירה המערערת. כפי שנראה בהמשך, המדיום המקוון מרחיב קהלים גם באמצעות תופעות אחרות בעולם ההלכה.

למרות הגדלת הסאטירה באמצעות המרשתת מבחינת חומרי הבסיס ומבחינת תפוצת הסאטירה בזמן ובמרחב, היא לא השפיעה – וככל הנראה לא תשפיע – על מערכת ההלכה. ייתכן שחוסר ההצלחה להביא לשינוי הוא מפני שהסאטירה מתכתבת עם תבניות ביקורת ידועות עוד מימי ההשכלה. הסאטירה אולי מחזקת את דעותיהם של המבקרים, אך שומרי ההלכה כבר התחסנו מפני ביקורת שכזו. המדיום ותפוצתו הם

חדשים, אך התוכן הוא ישן – ואולי אף נדוש. הסאטירה יכולה להעלות חיוך ולהזכיר לשומרי הלכה כי המערכת אינה מושלמת או אינה תואמת תפיסות מודרניות, אך היא לא תצליח להביא לחוסר אמון בהלכה מצד שומריה. הגם שיש התייחסות הלכתית לסאטירה המקוונת – דבר המעיד על מודעות לתופעה – אך עד כה קשה לזהות כרסום בסמכות ההלכה כפועל יוצא של הסאטירה המקוונת.

ג. הטרלה

הטרלה היא תופעה נוספת אשר התפתחה לממדים רחבים במרשתת.⁷² קיימים סוגים שונים של הטרלות, לרבות התקפות לגופו של אדם, דברי נאצה על יריבים, שימוש בזהות בדויה לתמיכה בעמדה של הכותב (סוג של הטרלה הנקרא astroturfing), ועוד.⁷³ ניתן לראות הטרלות מסוגים אלה בספרות ההלכה. הטרלה שהייתה שכיחה בספרות השו"ת הקלאסית היא שיגור שאלה למשיב מוכר כדי לזכות בפרסום בתוך ספרו של המשיב.⁷⁴ חרף ההימצאות של הטרלות בספרות השו"ת, קשה להבחין בתופעה מובחנת אשר הפריעה לעבודתו של המשיב או לדיון הפורה והענייני. בהתאם, חוקרי ההלכה לא הקדישו מאמצים לבחינת התופעה, היקפה, מניעה ותוצאותיה.

סוג של הטרלה שניתן לזהות בשו"ת האלקטרוני הוא שאלות לא ענייניות או שאלות העוסקות בזוטי דברים. שאלות אלו נועדו להטריד את המשיב, להפריע לעבודתו הסדירה, להכשיל אותו במתן תשובה מוזרה או בהתייחסות לשאלת סרק הזויה, או – בדומה לסאטירה – להגחיק את תופעת השו"ת האלקטרוני. בעוד שסאטירה יכולה לבוא מחוץ לעולם ההלכה, הטרלה מהסוג המדובר – בדרך כלל – נעשית על ידי גורמים בתוך המערכת. סאטירה מבקשת לערער על ידי ניתוק התשובה מהקשרה בתוך מערכת ההלכה, ואילו הטרלה מבקשת לערער באמצעות שימוש לרעה בכלים של המערכת. המרשתת מציעה אופן נגיש למטרילים, ובשל כך תופעת ההטרלה במרשתת והמחקר סביבה התפתחו בשנים האחרונות. היבט אחד שנדון במחקר הוא בחינת היסוד הנפשי של המטריל.⁷⁵ בחינת מאגרי שו"ת מקוונים מלמדת כי ניתן לחלק בין שני מניעים של הטרלה מכוונת: המטריל האידאולוגי והמטריל ההיתולי.

המטריל יכול לפעול ממניעים אידאולוגיים שהם זדוניים או פולמוסיים: להטריד פוסק מסוים, לשים מכמונת בדרכו, או להביע עמדה בסוגיה הלכתית מסוימת. המדיום מאפשר למטריל ליטול חלק בתהליך ההלכתי או להביע דעה, כאשר אילולי המדיום כניסתו הייתה נחסמת. בכך, תופעת ההטרלה מגלמת פוטנציאל לערער את יציבות מערכת ההלכה.

המטריל גם יכול לפעול ממניעים היתוליים, מתוך שעמום, לשעשוע עצמי, או כמעשה קונדס בהקשר חברתי מסוים. מטריל מהסוג האחרון נמצא בקרב בני נוער המרבים לצרוך שו"ת מסרון.⁷⁶ אף על פי שהמטריל ההיתולי אינו מתכוון לערער את מערכת ההלכה כמו המטריל האידאולוגי, מכל מקום התוצאה עלולה להיות דומה: כניסת יסוד משבש לתהליך ההלכתי.

הגרעין של ההטרלה המכוונת – בין אם היא ממניעים אידאולוגיים ובין אם מדובר במעשה קונדס – הוא היסוד הנפשי: המטריל מתכוון לשלוח טרול. תיתכן גם הטרלה ללא כוונה: שליחת שאלה בתמימות, אשר תוצאתה דומה לזו של ההטרלה המכוונת. כפי שהעירו חוקרי התופעה, לעיתים קרובות אין זה אפשרי לעמוד על כוונת השואל וקשה לזהות הטרלה מכוונת.⁷⁷ כך לדוגמה נשאל הרב אבינר: "סליחה שאני מטריח על דבר כזה, אבל איברתי בכותל דבר שמאד יקר לי; יש דרך למצוא?" לא ברור מה ביקש השואל: האם זו הטרלה מכוונת? או שמא זו שאלה תמימה שאינה במקום: לא מן הנמנע שהשואל פנה לרב אבינר כמי שנמצא כל יום בעיר העתיקה, ואם כן מדובר בהטרלה לא מכוונת. לחילופין, ייתכן שלא מדובר בהטרלה כלל אלא שהשואל ביקש סגולה קבלית למציאת אבדות – נושא שנידון על ידי משיבים מקוונים אחרים.⁷⁸ בלי להיזקק להיבט ההטרלה, ענה הרב אבינר בפשטות: "אבדות בכותל" 02-6279246, בין השעות 15:00-7:00.⁷⁹

אך שלוותו של הרב אבינר לא תמיד עמדה לו, כפי שניתן לראות מסדרת מסרונים שקיבל סמוך לאחר פטירת הרב עובדיה יוסף באוקטובר 2013. הרב אבינר נשאל:

בפטירתו של הגר"ע [הגאון הרב עובדיה] יוסף בירכתי דיין האמת. מצד שני אני מרגיש שטוב הדבר מפני שניצלו אותו והסיתו אותו לזרוע מחלוקת ולהחרים ציבורים. האם אני צריך לברך גם הטוב והמטיב, כדין יתום שהותירו לו ירושה?

הרב אבינר חשב שמדובר בהטרלה. זיהוי זה אינו מוכרח, כי על פי ההלכה יתום יכול לברך גם על האובדן וגם על הזכייה בירושה (אם כי לרוב אין נוהגים כך). שאלות דומות נדונו בשו"ת המקוון, ואף הרב אבינר התייחס לברכות שמברכים בעקבות חוויות שיוצרות תחושות סותרות.⁸⁰ מכל מקום, כאן היה הרב אבינר נחרץ וענה בשפה חריפה שאינה מקובלת בפסיקת הלכה: "אתה משוגע (אני אומר זאת כלימוד זכות)".⁸¹

זאת לא הייתה השאלה היחידה שהגיעה לרב אבינר לאחר פטירת הרב עובדיה יוסף: "אחרי הכאב הנורא על עלייתו למרומים של הגר"ע יוסף זצ"ל [זכר צדיק לברכה], יש לי הרגשה שהמשיח יבוא עכשיו ממש. יש לזה בסיס?" במקרה זה, דומה שהרב אבינר סבר כי לא מדובר בטרול ולכן ענה במתינות תוך ציון מקור: "לא. איננו יודעים מתי יבוא, ומחכים לו כל יום שיבוא (י"ג עיקרים)".⁸²

שבועיים לאחר מכן, התפרסמו שתי שאלות שעסקו בתופעת ההטרלה: "אני יודע שיש אנשים ששולחים שאלת סמ"ס בדויה כדי לעשות מזה בדיחה". תשובת הרב אבינר חושפת את מודעותו לתופעה, ועד כמה הוא ממעט בחשיבותה: "בעיה ידועה וישנה. תמיד היו ליצינים. ה' ירחם עליהם". אולם בהודעה נוספת – אולי עוקבת – הוא נשאל: "אצלנו בכיתה יש תלמידים שמדי פעם ממציאים שאלת סמ"ס לא אמיתית כדי לבחון ולצחוק. אני אומר זאת לרב כדי שידע ואולי יבטל את השו"ת הזה". תשובתו של הרב אבינר מלמדת על הערכתו להיקף התופעה: "ידוע לי. אני מקבל כל יום 400 שאלות אמיתיות של אנשים בצרה ושאלה אחת שקרית. על כגון זה אמרו חז"ל: האם בגלל כמה

טיפשים ייחרב העולם?⁸³ כשנתיים לאחר מכן, נשאל הרב אבינר: "האם המעליבים והמטיפים ושואלי שאלות סרק הם מרובים?" הרב אבינר השיב: "נדירים. 1%. ד' ירחם עליהם". הרב אבינר גם הצהיר כי "שאלות קנטרניות, לעגניות, בדיחות לעוסות וכו' לא נענות", והוסיף גם עונש של הרחקת השואל: "גם נחסמות בעתיד סופית, גם לסמ"ס וגם לשיחת טלפון".⁸⁴

גם כאשר ניתן לזהות טרול, אין זה אומר שהשאלה לא תזכה לתשובה: "יש לי שאלה רצינית שראיתי. האם ה' יכול לשלוח לעצמו שאלת סמ"ס שאינו יכול להשיב עליה?" תשובתו של הרב אבינר היא מעניינת במיוחד: "הבלים. מורה נבוכים א עד דרך חמישי. ב יג. ועליך לעשות תשובה על דברי חירוף וליצנות כלפי מעלה".⁸⁵ הגם שמדובר בהטרלה, בחר הרב אבינר לענות ולא לדחות את השאלה על הסף. מחד גיסא, אין לו סבלנות לטרול ("הבלים"), ואף יש לו ביקורת על השואל ("ועליך לעשות תשובה"). מאידך גיסא, בחר הרב אבינר להפנות לדיון פילוסופי בפרדוקס הכול-יכול.⁸⁶

הדוגמאות שהבאתי באו מתוך שו"ת מסרון של הרב אבינר שנכנסו למאגרים מקוונים ונגישים לכל גולש. תופעת ההטרלה מצויה גם בשו"ת המקוון (כמו שהיא נמצאת ברחבי המרשתת), והמשיבים מודעים לכך ומודים על כך, אך הם בוחרים – בניגוד לרב אבינר – לא לתת במה למטרילים.⁸⁷ קשה לאמוד את היקף התופעה, גם מפאת הקושי בזיהוי ההטרלה, וגם מפני שרוב המשיבים אינם מפרסמים טרולים.

מכאן למסקנתי: אמצעי מדיה חדשים מציעים במה נגישה למטרילים. המטריל יכול לשגר בקלות שאלה ולהטריד את המשיב ולהפריע לעבודתו. קלות זו באה לידי ביטוי בנורמות של המדיום: שיגור ללא השקעת זמן, מאמץ או כסף; אין דרישה של ניסוח מסוים, ואף אין ציפייה להגהת הטקסט; אין צורך בהפגנת ידע בסוגיה, ואין נוהג של בדיקה ראשונית של המקורות לפני שיגור השאלה. אומנם לא ניתן לאמוד את כמות המטרילים ולא את מספר הטרולים שהם שולחים – לא במדיום המקוון, ואף לא בספרות השו"ת הקלאסית – מכל מקום ניתן להניח שהקלות המתוארת מגבירה את השכיחות וההסתברות של הטרלה. הנחה זו נתמכת על ידי דברי המשיבים האלקטרוניים על אודות התופעה – דברים שאין להם הקבלה בספרות השו"ת הקלאסית. אם המשיב מתפתה להשיב למטריל – בין אם הוא מזהה את הטרול ובין אם לאו – הוא עלול להצטייר כאדם מגוחך, בוודאי בעיני המטריל ושותפיו, ואולי אף בעיני ציבור רחב יותר המתוודע לנפילתו של הרב לפח שנטמן לו. הודות למרשתת, ההטרלה היא דרך אפשרית קלה לחתור תחת הסדר הקיים. ככל שתופעת ההטרלה תרחב היא עשויה לפגוע במערכת ההלכה, לדרוש השקעת זמן ומאמץ בניפוי השאלות, ולפגום בעבודתם הסדירה והיעילה של המשיבים.

עם זאת, בפועל לא טלטלה ההרחבה של תופעת ההטרלה את העולם הרבני, ולא ערערה את סמכות ההלכה. יש להניח כי כאשר מערכת "שאל את הרב" מזהה טרול המשיב לא ייענה; אף אם ייענה, התשובה לא תוכנס למאגר; אף אם התשובה נכנסה למאגר, היא תוסר בהמשך – הרי אפשרות העריכה המתמשכת היא בין היתרונות של

המדיום. ההטרלה, אם כן, היא סוג של "רעש רקע" לעבודת המשיב. משום כך, ההטרלה, אף אם תתרחב, לא תצליח לפגוע ביוקרה של מערכת ההלכה.

ד. משיבות

גם סאטירה של ההלכה וגם הטרלה של פוסקים מבקשות לערער את ההלכה, את כוחה ואת תפקידה. הן מתעצמות הודות למרשתת ומקבלות פרסום בכמת המרשתת. ביחס להיסטוריה של ההלכה, שתי התופעות התרחבו בעשרים השנה האחרונות. עם זאת, דומה שסאטירה והטרלה לא הצליחו לקעקע ואף לא לזעזע או לנענע את עולם ההלכה. מאמצי הערעור, מעניינים וצבעוניים ככל שיהיו, לא הצליחו להיות סוכני שינוי. לעומת זאת, התופעה המערערת השלישית – נשים בתור משיבות דרך המרשתת – כן מסתמנת כשינוי בעל השפעה. היא תופעה מעניינת לשעתה, ואולי אף לדורות.

התופעה של נשים משיבות בהלכה היא חלק ממהפכה בלימוד תורה של נשים שהחלה לפני כמאה שנה וממשיכה להתרחש לנגד עינינו. המחקר כבר דן בכניסתן של נשים לעולם התורה, הרחבת ההזדמנויות ללימוד, המקצועות הנלמדים, נטילת חלק במיזמי לימוד שיתופיים, והוראה בבתי המדרש.⁸⁸ כמו כן, נדונה כניסת נשים למרחב השיפוט וההכרעה בהלכה בתור טוענות רבניות, פוסקות ודיינות.⁸⁹ יש מקרים בודדים בלבד מהשנים האחרונות של נשים שחיברו שו"ת והדפיסו אותן, והתופעה טרם נדונה במחקר. הסיבה שיש להקדיש תשומת לב דווקא למשיבות (לעומת לומדות ומחברות) קשורה לאופייה של ספרות השו"ת (המודפסת והמקוונת). לסוגה משפטית זו יש היבטים המייחדים אותה לעומת כתיבה הלכתית אחרת: בניגוד לתפקיד שיפוטי פורמלי, הפנייה למשיב היא וולונטרית; בניגוד לחיבור ספר הלכה, יש אדם אחר הבוחר את הנושא ומתניע את הדיון והוא גם הנמען הראשון של הפסיקה. דהיינו, יש אחרים המעורבים באופן רצוני בתהליך היצירה.⁹⁰ יש לכך משקל כאשר בוחנים תהליכים חברתיים-משפטיים, כפי שאסביר בחלק ה.

כניסת נשים לעולם של חיבור שו"ת – הן תשובות מודפסות והן תשובות מקוונות – עדיין באיבה. אין בפנינו תקדימים היסטוריים, והתופעה היא בכחינת שדה בור מחקרי. משום כך, ארון תחילה במשיבות שחיברו תשובות והעלו אותן עלי ספר (להלן: משיבות מודפסות). לצד סקירת הקיים אפרט על אודות ההיקף, הנגישות והתוכן של חיבורים אלו, מפני שלנושאים אלה יש משמעות בדיון המקביל במאגרי התשובות המקוונות של משיבות. אעמוד על הברדל משמעותי בין תשובות מודפסות לבין תשובות מקוונות, הברדל אשר מיטיב עם כניסת נשים לעולם של חיבור תשובות מקוונות. מכאן אעבור למשיבות העונות לשאלות הלכתיות דרך אתרי מרשתת (להלן: משיבות מקוונות) והמאגרים המקוונים של תשובותיהן. לאור סקירת פועלן של המשיבות המקוונות, אבקש להעריך את פועלן מבחינת קהל היעד, מעורבות רבנית-גברית במפעלן, פריסת הנושאים הנידונים בתשובותיהן, והיקף התשואה של כלל המשיבות המקוונות.

1. משיבות מודפסות

לראשונה בשנת 2014 התפרסמו שני קובצי שו"ת שנתחברו בידי נשים, ובשנת 2017 נוסף קובץ שלישי. חיבורים אלו היו פורצי דרך, כפי שניתן לראות כשבוחנים את הפרטקסט של הספרים אשר מכונן את חוויית המפגש עם הספר.⁹¹

החיבור הראשון, **מהלכת בדרכה**, נכתב בידי אשת ההלכה מלכה פיוטרקובסקי, ומהכותר לבדו אי אפשר לדעת שמדובר בקובץ שו"ת. רק מהכריכה האחורית אנו לומדים כי "הספר מכנס מעט מן השאלות ההלכתיות שהופנו אל מלכה פיוטרקובסקי, אשת הלכה בולטת, ואת התשובות שהשיבה עליהן". הכרך כולל שנים עשר פרקים בנושאים שונים, לרבות ענייני הלכה שאינם קשורים רק לנשים.⁹²

הקובץ השני שיצא לאור באותה שנה, **מה שאלתך אסתר ותעש**, כולל תשובות מאת הרבניות עידית ברטוב וענת נובוסלסקי. כותרת המשנה מצהירה כי בפנינו "תשובות הלכתיות". הכריכה האחורית מלמדת על מודעות לגודל המעשה: "חוברת השו"ת [...] הינה חוברת מיוחדת במינה והוצאתה לאור מהווה סימן דרך בהתפתחות ההיסטורית של כניסת נשים למדניות לשיח ההלכתי [...] התשובות עוסקות במגוון שאלות הלכתיות בתחומי שבת ומועד, מדינה וחברה, ונדה וטהרה". החיבור מציג שמונה דיונים בנושאים מגוונים שאינם קשורים רק לנשים.⁹³

שלוש שנים לאחר מכן הוציאה לאור מדרשת נשמת קובץ בשם **נשמת הבית**. במבט ראשון אין זה ברור כי מדובר בשו"ת. רק כשפותחים את הספר מגלים כי מדובר ב"שאלות שנשאלו", ובדפוסת הספר נקרא Responsa. כך זה הוא מעשה ידיהן של שבע משיבות הנושאות בתואר "יועצת הלכה". הכרך כולל 63 סימנים בתחום מוגדר של היריון, לידה, הנקה ואמצעי מניעה; דהיינו, עניינים הקשורים ישירות לחיי האישה. לפי ההסבר בכריכה האחורית הסימנים בספר נבחרו "מתוך אלפי השאלות שנשמרו במאגר שלנו".⁹⁴ כיום, מכון נשמת הבית במדרשת נשמת שוקד על הכנת כרך נוסף שיעסוק בטבילה במקווה ובדיני חציצה.

מוקדם מדי לבחון את התקבלות הספרים ולהעריך את דברי השבח והביקורת שהושמעו. איננו יכולים לצפות עד כמה תהיינה התשובות חלק מהשיח ההלכתי העתידי, והאם החיבורים יוצבו על מדף ספרי השו"ת.⁹⁵ סיפורן של משיבות אלו וספריהן ראוי למחקר מקיף.⁹⁶ עם זאת, כבר בשלב מקדמי זה אפשר לבחון את היקף התופעה, הנגישות של הספרים, ומידת החידוש שבתוכן התשובות. בדיון במשיבות המקוונות בהמשך הפרק אחזור להיבטים אלו, וניתן יהיה להשוות בין פועלן של המשיבות המודפסות לבין פועלן של המשיבות המקוונות.

באשר להיקף: נכון להיום, היבול הספרותי של המשיבות המודפסות מסתכם בשלושה כרכי שו"ת, הכוללים 83 תשובות, שנתחברו בידי עשר משיבות. אי אפשר לדבר על גידול באחוזים, כי לפני 2014 לא היו משיבות מודפסות.

באשר לנגישות: עם ההשפעה הגוברת של מאגרים ממוחשבים של ספרות תורנית – כמו פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן, HebrewBooks ואוצר החכמה – עולה

שאלה האם קובצי השו"ת של המשיבות יוכנסו למאגרים, והאם החלטה זו תשפיע על השימוש בהם. יש לזכור כי החלטה זו מופקדת בידי גורמים בעלי אינטרסים שונים ולעיתים גם מנוגדים – המשיבות, המוסד המממן, בית הדפוס, והנהלת המאגר. נכון לעכשיו, קובצי השו"ת של המשיבות לא הוכנסו למאגרים אלו. מצב זה מצמצם את האפשרות של היכרות עם תשובותיהן של המשיבות.⁹⁷

באשר למידת החידוש שבתוכן: מרחב התמרון של המשיבות הוא צר. ספרות השו"ת הקלאסית בנויה על מקרים קשים ופתרונות היוצרים תקדימים מנחים בהלכה. כאן טמון מלכוד – אם המשיבה אינה מחדשת מתעוררת תהייה מה הועילו חכמות בתשובותיהן; ואם המשיבה מחדשת היא חשופה לביקורת על סטייה מההלכה המקובלת. אין למשיבה מנוס אלא להציע חידוש שהוא לא חדשני מדי. גבולות הגזרה של מרחב זה נתונים לפרשנות: מתי חצתה המשיבה את הקווים?

ביטוי של המלכוד עולה מהביקורת של הרב יואל קטן על ספרה של מלכה פיוטרקובסקי. הרב קטן השמיע שני סוגים של ביקורת: נגד חלק מטיעוניה וניתוחיה ההלכתיים הביע הרב קטן ביקורת עניינית. ביקורת זו (אשר פרטיה אינם נחוצים כאן) הייתה מושמעת – לכאורה – נגד כל אחד שהיה מעלה אותם טיעונים הלכתיים, ונגד כל אחד שהיה מגיע למסקנות כמו אלה של מלכה פיוטרקובסקי. לצד הביקורת העניינית, כתב הרב קטן מילים חריפות:

מדובר בספר דמוי־הלכתי שגישתו חתרנית, שבבסיסו הרצון להתאים את ההלכה לערכים אנושיים ולנורמות חברתיות המקובלות היום גם אם הדבר חורג וחורק, הכל בכסות כאילו מחויבת להלכה, כאילו אורתודוקסית למשעי. אין לי ספק שהרבה מן הקוראים, בעיקר אלו שהרקע התורני שלהם מוגבל, יתלהבו מאשת ההלכה הזו ומספרה. היא אכן מהלכת בדרכה, אך היא מְשַׁרְתָּת דְרָכֶיהָ. לא זו הדרך.⁹⁸

בעיני הרב קטן הפריז בדבריו, שהרי ניתן לומר שגדולי הפוסקים לאורך הדורות פעלו מתוך "הרצון להתאים את ההלכה לערכים אנושיים ולנורמות חברתיות המקובלות" (כלשונו).⁹⁹ אף ניתן לומר כי ספרות השו"ת הענפה והעשירה יושבת על צמתים של הלכה ומציאות, ומנווטת בין ערכים ונורמות מתחרים. אך דמויות הפורצות את הדרך ובד בבד מבקשות להישאר בתוך התלם מוצאות את עצמן במלכוד. זו הסיבה לכך שבהקדמה לנשמת הבית כתבה הרבנית חנה הנקין: "אין הספר מתיימר לחדש הלכה כי אם לסדר את הדברים לטובת הלומדים והלומדות [...] השאלות משקפות את הקורה בשטח היום, ובכך חשיבותן".¹⁰⁰ כך גם כתב הרב עמית קולא בסקירה שפרסם על מה שאלתך אסתר ותעש: "רוב התשובות פוסעות בשבילי הפוסקים והפסיקה המקובלים. ההכרעה אף היא מצויה במיינסטרים של פוסקי ההלכה בזמננו".¹⁰¹ שתי האמירות הללו מסיטות את המבט: במקום לחפש הכרעות חדשות וחידושי פסיקה, יש לראות סיכומי הלכה ותיעוד.

לאמיתו של דבר, המלכוד המתואר אינו עניין מגדרי: גם גברים המבקשים לפסוק הלכה, בוודאי בתחילת דרכם, עומדים בפני אתגר דומה. אלא שעבור המשיבות יש משוכות מסורתיות נוספות (שאינן כאן המקום לפרטן). משום כך, יש עצימות גבוהה יותר לביקורת על תשובותיהן. כך עולה, לדוגמה, מדברי הרב אביגדר נפנצל אשר העניק הסכמה לנשמת הבית, ולאחר מכן ביטל אותה. בהסכמתו כתב הרב נבנצל: "הראו לי ספר בשם נשמת הבית ובו שאלות שנשאלו ע"י נשים ותשובות שניתנו להן. ראיתי שהתשובות מעוגנות בספרי הפוסקים..."¹⁰² שבעה חודשים לאחר פרסום הספר הוא ביטל את הסכמתו. הרב נבנצל לא טען שהוא הוטעה, ולא חזר בו מדברי השבח למדרשת נשמת, ואף כתב בנימה של התנצלות על החלטתו למשוך את הסכמתו: "בהתבוננות חוזרת נמלכתי שלמרות שכוונת העורכות והעוסקות בדברים לטובה, איני יכול להסכים לדברים". כך הוא נימק את עמדתו החדשה:

ברור שאשה, גם בעלת מאגר מידע רחב אין ראוי לה להורות הוראה בישראל, גם אם מטרת הספר במקור היתה לעזור לשואלות לזהות מהי שאלה, אך לבסוף הספר בעוסקו עם דעות שונות, נותן הכרעות הלכתיות המזיקות התייחסות של חכם, דבר שאינו מסור לידן. בנוסף יש בעיסוק המכון תמיכה בלימוד תורה שבע"פ לנשים, מה שמנוגד לדעת חז"ל.¹⁰³

ככל שמדובר במדיום המודפס, שערי תשובה אינם פתוחים בפני משיבות. האם המדיום המקוון שונה?

2. בין המודפס לבין המקוון

עד כה תיארתי את פועלן של המשיבות המודפסות, הישגיהן והאתגרים העומדים בפניהן. לעומת השו"ת המודפס, השו"ת המקוון מסוגל להתעלם ממשוכות מסורתיות, כפי שהמדיום המקוון מתעלם מסמכות מסורתית וממוסכמות חברתיות בתחומים שאינם קשורים להלכה. ובכן, יש כמה היבטים של תשובות מקוונות אשר מנמיכים את רף הכניסה לשדה עבור נשים משיבות (וגם עבור גברים משיבים). בכך המדיום המקוון מסייע לסלק אבני נגף העומדות בפני משיבות.

במדיום המקוון הציפייה היא לתשובה מובנת ובהירה אשר ניתן לקרוא בקלות ובמהירות. משום כך, עד כמה שיהיה דיון במקורות הוא יהיה קצר וקולע, ולרוב ללא התמודדות עם דעות חולקות וללא הצדקה לדרך שנבחרה. בשל כך, קל יותר לחבר תשובה מקוונת מאשר תשובה מודפסת.

בשו"ת המקוון אין צורך באיתור הוצאה לאור שתהיה מוכנה להדפיס את הקובץ, חרף כל ביקורת שעלולה להישמע. יש להניח כי הוצאה לאור תהיה זהירה לפני שתתחייב לפרסם ספר שו"ת של משיבה מחשש להתנגדות, או אפילו החרמה.¹⁰⁴ זאת ועוד: הקמת אתר מרשתת היא זולה לאין שיעור מאשר ייסוד בית דפוס.

אין נוהג של איסוף הסכמות מרבנים ידועים לפני פרסום תשובות במדרשת, כפי שנהוג בהדפסת ספרים. כך שעמדות כמו זו שהביע הרב נבנצל כאשר משך את הסכמתו לא תבואנה לידי ביטוי בעת פרסום תשובות מקוונות.

דרכי השיווק והעלויות הכרוכות בפרסום הן שונות לגמרי: אינה דומה הוצאת ספר, שיווק ומכירתו להעלאת תוכן למרשתת וחשיפתו במנועי חיפוש. בעוד שהגישה לקובצי שו"ת מודפסים היא בידי מי שרכש את הספר או מכתת את רגליו לספרייה ציבורית, הגישה למאגרי שו"ת מקוונים פתוחה לכל מי שיש לו חיבור למרשתת.

הפלטפורמה של שו"ת מקוון מציעה אפשרות לכתיבת שו"ת שאינה עולה כדי ספר, לא מבחינת כמות התשובות, וגם לא מבחינת איכותן. ככל הנראה, המשיבות המקוונות שאזכיר בהמשך טרם חיברו מספיק תשובות כדי להוציא ספר, ועם זאת דבריהן כבר התפרסמו במרשתת.

המלכוד הטמון בצורך לחדש חידוש-לא-חדשני אינו קיים בשו"ת המקוון, שהרי הסוגה אינה בנויה על יצירת חידושי פסיקה אלא על הצעת הנחיות הלכתיות. האפשרות לעקוף משוכות כמו אלה שמנתי תורמת תרומה משמעותית לקידום המשיבות המקוונות ולפרסום מעשה ידיהן, ומאבחת את פעילותן מהפעילות של המשיבות המודפסות. אין זה מפתיע כי בשנים האחרונות אנו עדים להופעת נשים אשר משיבות הלכה למעשה דרך המרשתת ומפרסמות את תשובותיהן במאגרים מקוונים. כפי שנראה, מבחינה כמותית המשיבות המקוונות – מספרן ותוצריהן – עולות על המשיבות המודפסות.

מי הן המשיבות המקוונות אשר מפרסמות את תשובותיהן במרשתת? אילו אתרים ייעודיים קיימים? ומה טיבם והיקפם של המאגרים שנוצרו מתשובותיהן?

3. משיבות מקוונות

באתר מורשת, בשנים 2011–2018, ענתה הרבנית ד"ר שולמית בן שעיה על שאלות בתחום "זוגיות, אישות, וטהרת המשפחה", לצד משיבים גברים. מאגר התשובות שלה עדיין נגיש בדף "שאל את הרב" של האתר.¹⁰⁵ עם הזמן ירדה קרנו של אתר מורשת, והיום אתר כיפה שולט בציבור הדתי. כיום, מדור "שאל את הרב" באתר כיפה אינו מציע אפשרות להפנות שאלה הלכתית למשיבה.¹⁰⁶

ישנם ארבעה אתרים ייעודיים של משיבות מקוונות. האתר הראשון הוא מבית מדרשה של מדרשת נשמת – המוסד אשר הוציא את נשמת הבית הנזכר לעיל. מדרשת נשמת החלה את מפעלה הציבורי במענה טלפוני בתחום טהרת המשפחה. "הקו ההלכתי הפתוח", כפי שהמיזם נקרא, פועל בהצלחה רבה. שיחות הטלפון מוקלטות ויש גם תיעוד בכתב, אך רשימות אלו אינן פתוחות לציבור, כך שהתשובות של יועצות ההלכה – כמו תשובות אחרות הניתנות בטלפון – אינן נגישות.¹⁰⁷ באתר של נשמת יש גם אפשרויות של "שאלי את היועצת", מאגר של תשובות, ומנוע חיפוש. האתר החל את פעילותו

באנגלית בסביבות 2000, ובשנת 2007 נוסף ממשק בעברית. כיום האתר מציע גם ממשקים בצרפתית ובספרדית.¹⁰⁸ חלק מהתשובות מתפרסם בדף הפייסבוק של "יועצות ההלכה – נשמת".

לפי מנהלת האתר בעברית, יועצת ההלכה ד"ר תרצה קלמן, "התשובות המתפרסמות באתר [...] הן רק מדגם מתוך התשובות שנענות דרך מערכת 'שאלו את היועצת'". ההחלטה לפרסם תשובה תלויה בשני מרכיבים, הראשון – מתפרסמות תשובות "שיש בהן כדי לסייע למי שיעיינו באתר להבין את ההלכה"; והשני – "נעשה מאמץ שלא לפרסם תשובות שיש חשש שעשויות לבלבל, מאחר שהן נכונות רק במקרה חריג".¹⁰⁹ מאגר השו"ת המקוון של נשמת אינו גולת הכותרת של המוסד, ומנוע החיפוש של האתר בנוי במטרה לסייע באיתור מידע הלכתי, ולא בהכרח כדי לעיין במאגר השו"ת. עם זאת, מדובר במפעל מרשים.

כל התשובות באתר של נשמת נכתבות בידי נשים, ובמהלך השנים נטלו שלוש עשרה יועצות הלכה חלק בכתיבת תשובות – יותר משבע המשיבות שנטלו חלק בספר נשמת הבית של אותו מוסד.¹¹⁰ האתר פועל בתחום מוגדר – "שרות זה נועד לתת מענה לשאלות הלכתיות בנושאי טהרת המשפחה, וכנושאים רפואיים נלווים". באתר בעברית יש 14,538 תשובות, ובאתר באנגלית 20,356 תשובות, יכול מרשים הן בהשוואה ל-63 הסימנים בנשמת הבית, והן בהשוואה למאגרי שו"ת מקוונים של משיבים.¹¹¹ התשובות הנכתבות באתר היום מתאפיינות בהוראה תמציתית המלווה בקישור לדף מידע המרחיב את העניין.

באוקטובר 2018 נפתחו עוד שני אתרי שו"ת של משיבות: ארגון "בית הלל – הנהגה תורנית קשובה" השיק "משיבת נפש – נשות תורה עונות כהלכה",¹¹² ואילו "מתן – מכון תורני לנשים" השיק "Shayla – Matan Women's Online Responsa".¹¹³

המשיבות של משיבת נפש החלו את דרכן באתר כיפה, אך כיום המאגר של תשובות שניתנו באותו אתר מאת "משיבת נפש – רבניות בית הלל, נשות תורה עונות כהלכה" אינו נגיש.¹¹⁴ סביר לשער כי המעבר מאירוח באתר כיפה המושך מנעד רחב של גולשים וגולשות מהציבור הציוני-דתי אל אתר ייעודי המזוהה עם ארגון מסוים בתוך הציונות הדתית השפיע על זהות השואלים. מחד גיסא, הסיכוי שגולש מזדמן יפנה שאלה למשיבות קטן; מאידך גיסא, אתר ייעודי עשוי לחזק את הזהות של אלו שכן מזדהים עם החזון של ארגון בית הלל, ועוד יציע לאותם אנשים ונשים כתובת ברורה לשאלותיהם ההלכתיות.

עקב האנונימיות של המדיום, לא ניתן לבחון שינויים בזהות השואלים.¹¹⁵ מטרת האתר של משיבת נפש מוסברת כך: "השו"ת הוקם לאור הצורך ההולך וגובר לקבל מענה לשאלות הלכתיות ורוחניות מתלמידות חכמים ונשות חינוך תורניות". מספר לא מבוטל של שלושים ושתיים רבניות נוטלות חלק במיזם ומפרסמות תשובות באתר.¹¹⁶ האתר כולל תשובות המתאפיינות בדיון נרחב בסוגיות שונות ומגוונות.¹¹⁷ חלק מהתשובות התפרסם בדף הפייסבוק של בית הלל, ובשישה מקרים נערכה תשובה

¹¹⁸ ממשיבת נפש והתפרסמה בעלוני שבת.

המיזם של משיבת נפש נחל הצלחה, ותוך שנה התמלאה מכסת דף הנחיתה (page landing). המשיבות המשיכו לתת מענה לשואלים ולשואלות, והתשובות הועלו לאתר של בית הלל (כאמור, ארגון האם של משיבת נפש).¹¹⁹ המאגר באתר של בית הלל הוא ייחודי, מפני שתשובות של משיבות ותשובות של משיבים מוצגות יחד ללא אבחנה.¹²⁰ הגולשים רואים את השאלה, ורק כאשר פותחים את התשובה מגלים את זהות המשיב/ה.¹²¹ במרץ 2020 נפתח אתר חדש עבור משיבת נפש, באותה כתובת במרשתת. אתר זה חידש את פניה והכניס שינויים שונים, כגון חלוקה בין עשרים המשיבות הפעילות לבין "משיבות אורחות". ההבדל המשמעותי הוא בקיבולת של האתר לעומת דף הנחיתה. התשובות של משיבת נפש שהועלו לאתר בית הלל עתידות לעבור לאתר החדש של משיבת נפש, וכך גם התשובות שהתפרסמו באתר כיה.¹²² האתר באנגלית של מתן, Shayla, אשר כאמור החל לפעול באותו חודש של אתר משיבת נפש, כולל שבע משיבות. האתר הוא בתחילת דרכו, ועד כה פורסם מספר מועט של תשובות, כאשר התשובות דנות במקורות ההלכה בקיצור.¹²³ בשנת 2019 נפתח אתר רביעי לשו"ת מקוון נשי – Deracheha – אף הוא באנגלית.¹²⁴ האתר נוסד על ידי ישיבת הר עציון, כשיתוף פעולה עם מוסדות הלוויין של הישיבה – בית המדרש הווירטואלי ומדרשת מגדל עוז. הצהרת הכוונות של האתר מלמדת על מטרתו (ההדגשה במקור):

We explore a range of halachic voices as clearly and thoroughly as possible, leaving room for each reader to find a place within it. **We don't advocate, we educate. We are passionate about informing you about Halacha, without telling you what to think.**

הגם שהתבנית היא שו"ת מקוון, האתר נועד להפצת ידע הלכתי וללימוד; לא להוראה הלכה למעשה. משום כך האתר כולל מאמרים רבים, ולא רק ממשק לשו"ת. גם אתר זה נמצא בתחילת דרכו ועד כה פורסם מספר מועט של תשובות לשאלות שנשלחו על ידי קוראים אנונימיים.¹²⁵

היבט מיוחד של האתר הוא ספירת הצפיות לכל תשובה – מידע שמצביע על הפופולריות של כל נושא. אין נוהג של ציון מספר צפיות באתרי שו"ת; בדרך כלל האתרים מתהדרים בכמות הפריטים במאגר השו"ת, ולא במספר הצפיות.¹²⁶ באתר Deracheha זכתה כבר כל תשובה במוצע למאה כניסות. השיאנית היא תשובה לשאלה שפורסמה בדצמבר 2019 ובתוך חצי שנה כבר זכתה ליותר משש מאות צפיות (הכתיב כמו במקור):

Whats the halachic basis for leaving out the hair tied up into a bun at the back with a *mitpachat* (scarf)?¹²⁷

בחלק מהתשובות מצוטטים מקורות מספר, בחלקן מובאת הנחיה קצרה ללא ציון מקורות, וחלקן מסתפקות בהנחיה קצרה עם הבטחה לעסוק בנושא בהרחבה בעתיד. תשובות

אחרות, במיוחד הראשונות, מתייחסות לעמדות עקרוניות על אודות נשים והלכה. כך, לדוגמה, תשובה על חלוקת תפקידים על פי מגדר נחתמת בהצהרה זו:

When Halacha does not mandate a specific role or action, there is room for interpreting gender roles in different ways. Deracheha takes a Halacha-oriented approach to these issues. We explore each area of Halacha to determine where roles overlap and where they differ.¹²⁸

חלק מהתשובות נפתחות בפסקה קבועה המכירה בהקשר הקהילתי הרגיש של השאלה. כך לדוגמה במענה לשאלה האם אישה יכולה לשמש בתפקיד המקריא לבעל תוקע בראש השנה, התשובה נפתחת במילים אלו:

This question is essentially communal, and its ramifications for the community's identity, cohesion, and avodat Hashem play a major part in any decision. Arriving at a balanced decision entails consultation with a local religious authority who is in position to judge what will be of most spiritual benefit to the specific community. In cases like these, communal customs and norms can have greater halachic weight than written sources. Our response is intended as a preliminary discussion of the general issues.¹²⁹

זו אמירה ברורה ומיוחדת שאינה שכיחה בשו"ת המקוון. האמירה מלמדת על מודעות המשיבה לקוצר ידם של משיבים מקוונים להכיר את ההקשר המלא של השאלה. אתר Deracheha עדיין בתחילת הדרך, ויש כוונה לפתח אתר מקביל בעברית.¹³⁰

4. הערכת מפעלי המשיבות המקוונות

ארבעת האתרים של משיבות מקוונות הם צעד נוסף בהתרחבות לימוד תורה של נשים. האתרים שונים זה מזה באופיים, בסגנונם ובתוכנם. חלק מהמשיבות פעילות ביותר מאתר אחד, וישנם היבטים משותפים לכל האתרים. שני היבטים משותפים בולטים קשורים למגדר: קהל היעד הנשי ומעורבות רבנית-גברית. היבט שלישי שאינו משותף לכל האתרים, הראוי לשימת לב, הוא הנושאים הנידונים בתשובות. אחתום את הערכת פועלן של המשיבות המקוונות במבט כולל על ההיקף הגלוי והסמוי של ארבעת האתרים יחד.

(א) קהל היעד

ארבעת האתרים מכוונים בעיקר לשואלות, כפי שנכתב בדף של משיבת נפש: "המיזם פונה לנשים בכל הגילאים ובכל שלבי החיים, ומציע להן בית להפנות אליו את שאלותיהן" (באתר החדש שנפתח במרץ 2020 נוספה המילה "ולגברים").¹³¹ גם אתר Shayla מכוון לנשים,¹³² וגם אתר Deracheha שם דגש על נשים – הן נשים בתור קהל היעד של האתר והן הלכות הקשורות לנשים.¹³³

יש לציין כי הודות לאנונימיות של המדיום גבר יכול להפנות שאלה למשיבות. באתר Deracheha הפונה מתבקש לציין כינוי אנונימי, ואילו בחלק מן האתרים אין צורך בהתחזות: באתר Shayla בלשונית "Send a Question" יש מקום לציין את מגדר השואל, כאשר ברירת המחולל היא "נקבה". גם במשיבת נפש ניתן לציין את מגדר השואל. באתר של נשמת אין צורך לציין מגדר וגם לא את שם השואל/ת, אך השירות מכוון דווקא לנשים: "שאלו את היועצת".

סקירה זו מלמדת כי האתרים מצהירים כי הם מכוונים לקהל יעד נשי, אך מוכנים לענות על שאלות של גברים. עקב האנונימיות של המדיום אי אפשר לדעת בפועל מי הם הפונים. מהאתרים עצמם לא ברור האם ההחלטה להציע את השירות בראש ובראשונה לנשים משקפת אמירה עקרונית שלפיה ראוי שנשים תענינה על שאלות של נשים וגברים יענו על שאלות של גברים, או שמא אין מניעה עקרונית שנשים תענינה על שאלות של גברים (וכן להפך), והדגש הנשי נועד לספק מענה לפי הצורך והביקוש. לאור העובדה שהמשיבות מוכנות לענות לשאלות של גברים ושגברים יכולים לפנות למשיבות, דומה שהאמירה העקרונית של כל האתרים היא כי נשים מלומדות מסוגלות לענות על שאלות בהלכה, בלי קשר למגדר השואל.¹³⁴

(ב) מעורבות רבנית-גברית

בארבעת האתרים נשמע קולן של נשים, וכפי שמכריז אתר Deracheha:

Deracheha presents Halacha accurately and respectfully, in a woman's voice.¹³⁵

עם זאת, האתרים מצהירים על מעורבות רבנית-גברית. חלקם של הגברים אינו אחיד, ולרוב אינו מוסבר. כך, לדוגמה, אתר משיבת נפש מודיע: "כל תשובה נבדקת על ידי מספר משיבות, ועדה מייעצת הלכתית וחינוכית ובמקרי הצורך גם עם פסיכולוגית מומחית שהוכשרה במיוחד עבור המיזם". הוועדה המייעצת של משיבת נפש כוללת גברים ונשים.¹³⁶ בהודעת ההשקה של Shayla נאמר שהאתר יפעל באישור שני רבנים, ואילו במקומות אחרים באתר תפקידם של שני הרבנים מתואר במילים כמו גיבוי וחסות.¹³⁷ כאשר לנשמת הקביעה היא אחידה יותר: "המענה ההלכתי בקו עומד תחת פיקוחם של רבני נשמת הרב יעקב ורהפטיג והרב יהודה הנקין".¹³⁸ כך גם באתר Deracheha.¹³⁹

יש לציין כי עצם הרעיון של פיקוח על שו"ת אינו בהכרח עניין מגדרי: ייתכן מיזם שו"ת שמחברי התשובות בו הם גברים ותשובותיהם נתונות לפיקוח רבני לפני פרסום. זהו המצב כאשר מדובר במפעל שו"ת שבו שמעם של המשיבים לא נודע בעולם והם כותבים תשובות מתוקף חברותם במפעל. כך, לדוגמה, ישנו פיקוח רבני דומה במיזם השו"ת בפקס (כיום במרשתת) מטעם כולל ארץ חמדה, הגם שהמשיבים הם גברים.¹⁴⁰ מכל מקום יש היבט מגדרי בכך שכל המיזמים של משיבות מפרסמים שיש לגברים חלק במפעל (ובמקרה של משיבת נפש – לגברים ולנשים). המונחים השונים המתארים

את חלקם של הגברים – אישור, גיבוי, חסות, בקרה, פיקוח – הם עמומים, ולא ברור מה מידת המעורבות של הגברים בכל מיזם. האם, לדוגמה, המשיבה יכולה לעמוד על דעתה חרף ביקורת של הרב המפקח? לשאלה זו אין תשובה באתרים המתוארים כאן. דומה שההתעקשות לציין מעורבות רבנית-גברית מחד גיסא, והעמימות באשר לחלקם ותפקידם מאידך גיסא, משרתים את קידום האתר והתקבלותו בקרב קהלים רחבים יותר. ייתכן שאזכור הרבנים מופנה למי שמהסס – או מהססת – לפנות למשיבה מסיבות מסורתיות-שמרניות. המעורבות הגברית-רבנית מסייעת למהססים לפנות למשיבה, שהרי הפנייה היא באישור רבני והתשובה היא בחסות רבנית. בכך הצעד מחוץ לתבנית המסורתית של פנייה לרב נראה מדור ולא מהפכני או חתרני. לפי זה המעורבות הגברית-רבנית איננה עניין הלכתי-עקרוני אלא צורך השעה, וניתן לשער שבעתיד הפיקוח הגברי ידהה.

(ג) הנושאים

נשמת מתמחה בתחום מוגדר: טהרת המשפחה. לצד ההתמקצעות של המשיבות, המוסד נוקט גישה שמרנית: מתן מענה לשאלות הקשורות דווקא לחייהן של נשים, ושאליו נשים לא תרצנה להפנות לרבנים. האמירה המהפכנית בדבר יכולת הנשים לפסוק הלכה מוצנעת, וההצדקה מתמקדת בתחום ובצורך. הודות לקו שמרני זה, המוסד זוכה להתקבלות רחבה בקרב הציבור הדתי. זאת חרף המהפכה שהמוסד מחולל: כניסת נשים למעגל המשיבים.

שלושת האתרים האחרים אשר נפתחו לאחר פתיחת האתר של נשמת לוקחים את החידוש המהפכני צעד נוסף. אתרים אלו כוללים תשובות בתחומים נוספים שאינם קשורים בהכרח לנשים, כגון שבת ומועד, ברכות ותפילות, כשרות, אבלות, חברה ומדינה, ועוד. יש לומר שבאתרים אלו יש הטיה לטובת שאלות הקשורות לנשים, וכפי שאתר Deracheha מצווה: "Send us your questions on women & mitzvot!". עם זאת, המשיבות באתרים אלו מוכנות להשיב על כל שאלה בהלכה שתופנה אליהן.¹⁴¹ חרף הקולות המהססים והמסתייגים באתרים אלו – כגון הצורך בתמיכה רבנית-גברית, הדגש על מענה לנשים, ההכרה בסמכות של הרב המקומי ועוד – האמירה של אתרים אלו היא שנשים מסוגלות לענות על שאלות בהלכה בכל תחום.¹⁴²

(ד) היקף התשואה

ניתן לסכם את פועלן של כלל המשיבות המקוונות כך: נכון לכתיבת שורות אלו, ישנם ארבעה אתרי מרשתת ייעודיים להפניית שאלות למשיבות. אתרים אלו מאחסנים מאגרים הכוללים למעלה מ-35,000 תשובות של משיבות מקוונות. רובן המוחלט של התשובות בא מאתר נשמת, ובשל כך הן עוסקות בענייני נשים וטהרת המשפחה. למספר הזה כפל משמעות: ראשית, הוא מציין את מספר התשובות שנכתבו בידי נשים ונתפרסמו ברבים. שנית, הוא מהווה סימן למספר הפניות הרב של שואלים ושואלות המבקשים מענה מאת המשיבות.¹⁴³ חמישים משיבות – מספר שאינו זניח – כותבות תשובות מקוונות, רובן

קשורות למיזם משיבת נפש של ארגון בית הלל. מבחינה כמותית, פועלן של המשיבות המקוונות עולה על זה של המשיבות המודפסות, הן מבחינת כמות התשובות והן מבחינת מספר המשיבות הפעילות. ניתן לזקוף מצב זה לעובדה שקל יותר להיות משיבה מקוונת מאשר משיבה מודפסת.

אתרים אלו אינם מספרים את מלוא הסיפור: כל הפעילות המתוארת מתרחשת לצד כתיבה תורנית מודפסת ומקוונת של נשים. אף על פי שמדובר בסוגות ספרותיות שונות, כל המאמצים הם חלק מהתצרף של לימוד תורה של נשים. בנוסף, יש נשים העונות לפונות ולפונים בשאלות הלכתיות שאין להן חשיפה במרשתת. נשים שתשובותיהן התפרסמו (עלי ספר או במרשתת) אינן מפרסמות כל שאלה שמגיעה לפתחן, במיוחד כאשר מדובר בנושאים רגישים שהפרסום לא יאה להם. אין מאגר מקוון נגיש של שו"ת מסרון או תשובות שניתנו בשיחות טלפון על ידי משיבות. חלק ממיזמי השו"ת הם רק בתחילת הדרך. דף הנחיתה של משיבת נפש התמלא עד אפס מקום, והאתר החדש של המיזם שנפתח עתיד לחשוף מאגר גדול יותר של שו"ת מקוון של משיבות. סביר להניח שעדיין רב הנסתר על הגלוי. בכל זאת, אנו יכולים לראות כי לנגד עינינו מתהווים מאגרים של תשובות הלכתיות שנכתבו בידי נשים.

מאגרים אלו הם תשתית פורה למחקר המשך: האם תשובות של משיבות הן שונות במידה ניכרת מתשובות של משיבים? האם יש הבדל בין המקורות או הטיעונים המופיעים בתשובות של משיבות? עד כמה התשובות של המשיבות משקפות מגדר בסגנון, בשיקולים או בהכרעה?

לפני עשור זיהה פרופ' אביעד הכהן את הפוטנציאל של השו"ת המקוון להרחיב את מעגל המשיבים: "לדמוקרטיזציה זו עשויות להיות השלכות רבות משמעות על כניסתם של שחקנים חדשים לזירה ההלכתית, שכניסתם למגרש פסיקת ההלכה בהיעדר רשת האינטרנט הייתה קשה הרבה יותר ואולי בלתי אפשרית"¹⁴⁴. אכן רבנים ותלמידים, אשר בימים עברו לא היו בעמדות של משיבים, מצאו הזדמנויות להשיב הלכה למעשה הודות להשתייכות למוסדות או לאתרים שביקשו להשיב לפונים המקוונים. להתפתחות זו יש היבט מגדרי, שהרי בעולם המקוון יש פחות מחסומים ומשוכות בפני נשים הרוצות לשמש בתור משיבות. בכך המדיום מקדם צעד נוסף בתהליך כניסת נשים לעולם התורה ומימוש חזון לשוויון מגדרי בעולם הדתי: שינוי במעמד האישה בתור פוסקת הלכה.

ה. קול העם

בקרב הציבור ששומר תורה ומצוות קיימות דעות מנוגדות באשר לנשים ותלמוד תורה. מבחינת המצדדים בלימוד תורה של נשים ומבחינת מתנגדי המגמה המסתמנת, אין משמעות חדשה – לכאורה – בכך שנשים משיבות הלכה למעשה במרשתת: הללו ידרשו לשבח והללו ידרשו לגנאי. אלא שמאגרי השו"ת המקוונים משקפים היבט נוסף של התופעה שהוא בעל חשיבות – קולו של העם. האופי הדמוקרטי של המרשתת מגדיל

את המשקל של דעת הקהל ומגביר את היכולת לשמוע את עמדת הציבור. משום כך, המאגרים המקוונים של המשיבות אוצרים בתוכם אמירה משפטית-חברתית נוספת. ישנם תפקידים משמעותיים לעם בתור מוסד משפטי במערכת המשפט העברי – ללא קשר למרשתת. מבחינה פורמלית, העם מתפקד בתור מעין בית עליון של הפרלמנט בתהליך החקיקה. בתפקיד זה העם יכול לפסול חקיקה או לבטלה. העם גם יכול ליצור הסדרים משפטיים באמצעות מוסד המנהג.¹⁴⁵

לצד סמכות זו, המוכרת בהלכה, יש לעם תפקיד מרכזי נוסף, סמוי מן העין, שאיננו ממוסד: האצלת סמכות לפוסק.¹⁴⁶ הערתי לעיל על הייחוד של השו"ת בתור סוגה ספרותית-משפטית: הפנייה למשיב היא וולונטרית, השואל בוחר את הנושא ומתניע את הדיון, והוא מהווה כתובת ראשונה לתשובה. באמצעות רשת השו"ת, השואל "מסמיך" את המשיב בצורה לא-פורמלית.¹⁴⁷

במערכת השו"ת יש "חופש בחירת הערכאה", לכן כאשר שואל בוחר להפנות שאלה למשיב מסוים, הוא מביע בו אמון ומסמיך אותו לתת תשובה. יש לזכור כי אין אכיפה ממוסדת של תשובות, ואף חובת הציות של השואל היא עמומה. על כן, במידה שהשואל בוחר לציית להוראת המשיב הוא מביע אמון נוסף בו ומחזק את מעמדו של המשיב. התהליך יכול להמשיך והמשיב יכול לגרוף תמיכה נוספת: אדם המתוודע לתשובה ובוחר לנהוג על פיה, או פוסק המפנה לתשובה ומסתמך עליה – כל מעשה שכזה הוא סוג של האצלת סמכות. כך גם לגבי פרסום התשובה: בין בצורה מסודרת ובין באופן אקראי; בין בדפוס ובין באמצעי אחר; בין בהקשר של דיון הלכתי ובין בהקשר שאינו קשור לפסיקת הלכה. כל אלו תורמים לבניית מעמדו של המשיב.

קובצי שו"ת מודפסים הנכללים במאגרים ממוחשבים פותחים אפיקים נוספים לגריפת קולות. על אחת כמה וכמה שו"תים אלקטרוניים המשתמרים במאגרים מקוונים נגישים. מאגרי השו"ת המקוונים מציעים אפשרויות להיודע לפוסק ולהכרעותיו, ולתרום לבניית מעמדו. עקב מהירות העברת המידע במרשתת תהליך זה יכול לקרות בקצב מואץ בהשוואה לאותו תהליך המתרחש עם משיבים מודפסים.

גם אם שואל מסוים לא ישגר את שאלתו לאחד מהאתרים הרבים, הוא יכול לשאול את "הרב גוגל" ולהגיע לתשובות שונות לשאלתו. במבט מהיר הוא יכול לסקור את האפשרויות השונות המועלות בפניו, ולבחור בפוסק לפי שיקול דעתו. הגולש עשוי לכלול – במודע או שלא במודע – מרכיבים שונים בבחירתו, כגון השתייכות מגזרית של האתר ושל המשיב; עד כמה האתר הוא ידידותי למשתמש, לרבות חלונות צצים, מהירות ויעילות מנוע החיפוש; בהירות התשובה, סגנונה ואורכה, ועוד. עקב עומס קוגניטיבי, הגולש יבחר במספר מצומצם של מרכיבים ובעזרתם יבחר את צעדו הבא. מספר הצפיות בשו"ת מקוון – בין אם הוא חשוף לציבור הגולשים, ובין אם הוא רק מרכיב בתוך אלגוריתם של מנועי חיפוש – אף הוא סוג של הצבעה.¹⁴⁸

תהליך האצלת סמכות למשיב מתרחש לאורך זמן, ובדרך קיבוצית, מצטברת, ואנונימית. התהליך קורה באופן לא רשמי, לא מסודר, לא גלוי – ולרוב גם ללא מודעות.

השואל מבין שהוא מבקש מהמשיב תשובה לשאלתו ההלכתית; הפוסק מודע לכך שהוא מסתמך על תשובה של קודמו או עמיתו; כתב עיתון ער לעובדה שהוא נותן במה לעמדה הלכתית של המשיב; הגולש חושש שעוקבים אחרי צפיותיו; החוקר יודע שהוא מפנה לתשובה במחקרו; מערכת כתב העת יודעת שהיא נותנת במה לנושא מסוים – אבל לרוב מעשים אלו נעשים בלי לחשוב על התרומה לבניית מעמד המשיב. במעשים אלו, אין חוויה של האצלת סמכות, אף על פי שזה מה שמתרחש בפועל.

אומנם יש מרכיבים נוספים המשפיעים על האצלת סמכות למשיבים – הסמכה פורמלית, מינוי רשמי, כריזמה, כוח פוליטי, מעמד חברתי, השתייכות מגורית, מגדר ועוד.¹⁴⁹ המרשתת, מטבעה, מסירה משוכות וחסמים במערכת היחסים בין השואל לבין הנשאל: היכולת של השואל לשמור על אנונימיות, הנגישות של המדיום, הניתוק שלו מהקשר חברתי מקומי, ועוד. בהעדר חסמים מסורתיים המופקדים בדרך כלל בידי אליטות – רבנים, פוליטיקאים, בעלי הון, מעצבי דעת קהל, ועוד – כוחו של העם להשפיע על סדר היום ההלכתי מתעצם.

יש לזכור: העם מעולם לא נדרש – ולא יידרש – לעמוד למניין. לא מדובר במינוי רשמי, ולא מדובר בכהונה קצובה. הבחירה במשיב מסוים היא בחירה מתמשכת שאינה תחומה בזמן, ועקב המרשתת היא גם אינה תלויה במקום.

לאור האמור, כל שאלה למשיבה היא הצבעה נוספת. כך גם כל הפניה לתשובה שנכתבה בידי אישה – במידה שהפניות אלו תהיינה. אף סאטירה והטרלה מסמלות התקבלות, שהרי לועגים למי שיש לו מעמד ומטרילים למי שנמצא בעמדת השפעה. לפי זה, סאטירה והטרלה יכולות להעיד על מעמד המשיבה בקרב הציבור. חלק מהמשיבות דיווחו על הטרלה (אך לא שיתפו בפרטיה).¹⁵⁰

קשה לצפות האם מגמת ההסמכה הלא־רשמית והסמויה של המשיבות תמשיך להתעצם או תיסוג. אין לדעת אילו מחסומים, אשר כעת אינם נראים, עומדים עוד לפני המשיבות. האם המשיבות המקוונות תקבצנה את מעשה ידיהן ותפרסמנה ספרי שו"ת, כפי שעשו הרבנים שרלו ואבינר? או שמא הזירה המקוונת המציעה נגישות וחשיפה תהיה משמעותית יותר מהמילה המורפסת להמשך לימוד תורה של נשים והעצמת מעמדן בתור פוסקות הלכה? כמו כן, אין לדעת עד כמה תתרחבנה השורות של נשים משיבות. ייתכן שההצלחות של המשיבות המקוונות תדרבנה נשים נוספות ונערות ללכת בעקבותיהן. כפי שזה נראה עתה, יש גולשים וגולשות מקרב המגזר הציוני־דתי הבוחרים להכיר במשיבות המקוונות הלכה למעשה. ככל שיעבור הזמן נוכל לבחון האם הבחירה הזאת תישאר בתוך תת־מגזר אחד בחברה הישראלית או תתרחב בתוך המגזר, ואולי אף לעבר מגזרים נוספים. בנקודת הזמן הנוכחית איננו יודעים מה יהיה סופו של התהליך.

סיום

מחקר זה בחן כיצד מערכות שו"ת אלקטרוניות ומאגרי שו"ת מקוונים הנוצרים מתוצרי מערכות אלו מאפשרים ומקדמים תופעות המבקשות לערער את ההלכה המסורתית

ומוסדותיה. נבחנו שלוש תופעות שונות: סאטירה, הטרלה ומשיבות מקוונות. הגם שיש תקדימים היסטוריים או מקבילות עכשוויות לכל תופעה, הרי שהמרשתת מגבירה תופעות אלו.

למרות העצמת הסאטירה וההטרלה, מאמצים אלו לא הצליחו לשנות את סדר היום ההלכתי. תופעת הסאטירה מהדהדת ביקורת על מערכת ההלכה מימים ימימה. משום כך, נראה שהסאטירה המקוונת אינה יכולה להיות סוכנת שינוי של ההלכה בימינו. גם תופעת הטרלה אינה משפיעה על ההלכה. הודות למסננים שונים בתהליך השו"ת המקוון ואגירת התוצרים, הטרלה אינה אלא "רעש רקע" לעבודתם הסדירה והיעילה של המשיבים במסרון ובמרשתת.

לעומת שתי תופעות אלו, ייתכן שהמשיבות המקוונות מבשרות שינוי בעולם ההלכה. מאחר שהמדיום המקוון מאפשר כניסה קלה ונוחה לשרה ההלכה, אנו עדים לנשים רבות, כחמישים במספר, אשר החלו ליטול חלק פעיל במתן מענה לשאלות הלכתיות במרשתת. תשובותיהן משתמרות במאגרי שו"ת מקוונים, והן נגישות לכל דורש ודורשת. המרשתת גם מעצימה את היכולת של הציבור הרחב להשפיע על קביעת סדר היום. לאור זאת נשאלה השאלה: האם העם יקבל את המשיבות המקוונות, ימשיך להאציל להן סמכות וירחיב את גבולות פועלן, או שמא ידחה אותן מעולם ההלכה? שאלה זו, הצופה פני עתיד, נותרת פתוחה. בלשון אחרת: אנו מצפים לראות כיצד העם יקליד את דברו.

הערות

- 1 יוסף יצחק שניאורסאהן מליובאוויטש **אגרות קודש** כרך ב, שפב (1982); עוד ראו, Levi Cooper, *Speaking, writing, publishing*, THE JERUSALEM POST (Mar. 27, 2020), 43.
- 2 על ספרות השו"ת, ראו SOLOMON B. FREEHOF, *THE RESPONSA LITERATURE* (1959); מנחם אלון **המשפט העברי – תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו** כרך שני 1213–1281 (מהדורה שלישית מורחבת ומתוקנת, התשמ"ח); יצחק זאב כהנא **מחקרים בספרות התשובות** (התשל"ג); חיים סולוביצ'יק **שו"ת כמקור היסטורי** (התשנ"א); שמואל גליק **אשנב לספרות התשובות** (2012) (להלן: גליק, **אשנב לספרות**).
- 3 ראו למשל HAMAPAH – QUANTITATIVE ANALYSIS OF RABBINIC LITERATURE <http://blog.hamapah.org>.
- 4 ככל הנראה הטלקס הוא חריג – אמצעי תקשורת של המאה העשרים אשר לא שימש ככלי לשו"ת, או לפחות לא הותיר רושם על ספרות השו"ת.
- 5 כגון "וואטסאפ" (ראו להלן הערה 8). רוב התשובות מוקלדות, אך יש תשובות מוקלטות ומוסרטות (ראו להלן הערה 33).
- 6 יובל שרלו **שו"ת הרבים – תשובות שניתנו באינטרנט בענייני אמונה, הלכה ושאלות מתחדשות** 9–10 (התשס"ב) (להלן: שרלו, **שו"ת הרבים**); יובל שרלו **שו"ת להחמיר – תשובות שניתנו באינטרנט בענייני חומרות, קולות ועבודת ה' [5] (התשס"ז)** (להלן: שרלו, **שו"ת להחמיר**); יובל שרלו **שו"ת ההתנתקות** 19–21 (2010) (להלן: שרלו, **שו"ת ההתנתקות**); יובל שרלו **שו"ת הדיבור – תשובות שניתנו באינטרנט בענייני דיבור, אמת ושקר ולשון הרע** [5] (2016) (להלן: שרלו, **שו"ת הדיבור**); רבנים שונים "שו"ת באינטרנט וב-sms מהם המעלות והחסרונות" ישיבה 27.2.2008 <https://bit.ly/2UKrxZ3>; אריה כץ "דרכי שו"ת חדשות (טלפון, אינטרנט ומסרונים) – יתרונות, חסרונות ומסקנות" **המעין** 212, 56 (התשע"ה) (להלן: כץ, **דרכי שו"ת**); מרדכי ציון "עוד על שו"ת מסרונים" **המעין** 214, 75 (התשע"ה) (להלן: ציון, **שו"ת מסרונים**); בשנת 2012 התקיים

- כנס סגור של רבנים משיבים באתר ישיבה: יוני קמפינסקי "רבני 'שאל את הרב' התכנסו בירושלים" **ערוץ 7** 28.2.2012 <https://bit.ly/36VehXm>; אפרים מורנו ויוני קמפינסקי "הרב אריאל על השו"ת האינטרנטי" **ערוץ 7** 29.2.2012 <https://bit.ly/3kXtZq1>.
- 7 ראו למשל דוגמאות מספר – השתלבות בשיח ההלכתי: אבינועם רוזנק **ההלכה כמחוללת שינוי** Oren Z. Steinitz, *Responsa 2.0. Are Q&A Websites Creating a New Type*; (2009) 162–157 *of Halachic Discourse?* 31 MODERN JUDAISM 85 (2011); בנימין בראון "תשובות בזק: לקראת ריאליזם הלכתי?" (הרצאה בכנס הבינלאומי הי"ט של האגודה למשפט עברי, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב, 13.7.2016) (להלן: בראון, **תשובות בזק**). השוו אוהד פיקסלר "נשים בבית הכנסת בקהילה" **צהר** מב 183 (התשע"ח) – המחבר הפנה במאמרו לשו"ת מקוון כמו שהוא הפנה לספרות הלכתית קלאסית. כמו כן, שו"ת מקוון משמש מקור לשאלות המשך; לדוגמה – שאלה לגבי אכילת ציפורניים, עור, או שערות: "ראיתי תשובה באתר..." הרב שלום אילוז "כסיסת ציפורניים" **ישיבה** 27.4.2009 <https://bit.ly/2UISE6G>. משיבים מקוונים גם מפנים לשו"תים מקוונים אחרים; ראו למשל על אודות הכשרת כיריים לפסח: "שאל את הרב – הכשרת כיריים לפסח" **כיפה** 31.2.2004 <https://bit.ly/3fibkUB>. יתרונות וחסרונות: עזריאל ויינשטיין "על פורומים ואתרים דתיים" **דעות** 15, 6 (2003); עזריאל ויינשטיין "מרא דאתרא" **דעות** 16, 8 (2003); אביעד הכהן "אתרא קדישא": פסיקת הלכה ורבנות וירטואלית – מקורות, מגמות, תהליכים והשפעות" **רבנות: האתגר כרך ב** 627 (ידידיה צ' שטרן ושוקי פרידמן עורכים, 2011) (להלן: הכהן, **אתרא קדישא**); Jacob J. Schacter, *The Challenges and Blessings of the Internet – Technology from an Historical Perspective*, 29 JEWISH LAW ASSOCIATION STUDIES 5 (2020). נושאים מסוימים: יעל לוי "נשים ואמירת קדיש בשו"ת אינטרנט" **הצופה** 12, 14, 15.2004; יעל לוי "נשים ואמירת קדיש בשו"ת אינטרנט" **עמודים** 678 (2-3), 18 (התשס"ד); יהודה הנקין "לא כל 'שאלות ותשובות' הן שו"ת" **הצופה** 14, 14.5.2004 (להלן: הנקין, **לא כל 'שאלות ותשובות' הן שו"ת**); יעל לוי "עוד יהיו תמורות – תגובה למאמרו של הרב הנקין" **הצופה** 14, 21.5.2004. Oren Steinitz, *Attitudes Towards Women's Participation in Public Prayer Among Jewish and Muslim Websites*, 9 ONLINE – HEIDELBERG J. FOR RELIGIONS ON THE INTERNET 107 (2015). מיזמים ספציפיים: דוד מלכה **שו"ת אינטרנט כמראה לשינויים בציונות הדתית** (עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטה חיפה – הפקולטה למדעי הרוח, החוג ללימודי ארץ-ישראל, 2009) (להלן: מלכה, **שו"ת כמראה**); תרצה קלמן "כשהלכה פוגשת אינטרנט" **דעות** 81, 17 (2017) (להלן: קלמן, **כשהלכה פוגשת אינטרנט**); יעל שמעוני "נשות תורה עונות כהלכה: מיזם 'משיבת נפש' של רבניות בית הלל" **דעות** 22, 2017 (להלן: שמעוני, **משיבת נפש**).
- 8 לאור הנחה מתודולוגית זו, אינני דן בקבוצות וואטסאפ סגורות. ראו חנן גרינווד "לראשונה: שו"ת וואטסאפ לחיילות דתיות" **ישראל היום** 29.11.2018 <https://bit.ly/3kLfu8s>. המיזם המתואר בכתבה, "מדרשו"ת", קשור למסקנות שאציע בהמשך באשר לנשים משיבות (חלק ד). אולם מדובר בשו"תים שאינם נגישים לציבור, ועל כן אין הד לכתובה ההלכתית של משיבות אלו.
- 9 כן, **דרכי שו"ת**, לעיל הערה 6, בעמ' 56. לפירוט חלקי ראו להלן הערה 38.
- 10 יש מקום לעריכת מחקר כמותי הבוחן היבטים שונים של שו"ת מקוון: פילוח נושאים, שואלים, משיבים, עבודת המשיב (כמות הפניות, מהירות התגובה, אורך התשובה) ועוד. לשם כך נדרשת גישה למאגרי נתונים גולמיים, עד כמה שמאגרים כאלו קיימים. גישה מתודולוגית זו חורגת מהמחקר הנוכחי.
- 11 הרב דוד לאו – נולד בשנת 1966, אז רבה של מודיעין ובנו של הרב הראשי לישראל הרב ישראל מאיר לאו, וכעת הרב הראשי לישראל.
- 12 הרב יובל שרלו – נולד בשנת 1957, ראש ישיבת ההסדר "אורות שאול" בפתח תקווה (כיום בתל אביב).
- 13 **מורשת** <https://www.moreshet.co.il>; שרלו, **רשו"ת הרבים**, לעיל הערה 6, בעמ' 9. תשובותיו של הרב שרלו זמינות באתר מורשת, באתר כיפה (מעל 12,500 שו"ת מאז 2003): **כיפה** www.kipa.co.il, באתר של ישיבת אורות שאול (מעל 500 שו"ת מאז 2016): **אורות שאול** <https://www.kipa.co.il>

- www.ypt.co.il, ובאתר צהר בתוקף תפקידו כראש תחום אתיקה בארגון רבני צהר (מאז 2017): **צהר**
<https://ethics.tzohar.org.il/qa>.
- 14 לדוגמה – אתר כיפה אשר נפתח בשנת 1999 כדי להקל על מכירת חמץ לפני פסח, התרחב והפך להיות אחד ממוקדי השו"ת המקוון. האתר נפתח על ידי בעז נכטשטרן, אשר לימים נטל חלק בעריכת קובצי השו"ת המקוון של הרב שרלו: שרלו, רשות הרבים, לעיל הערה 6; יובל שרלו רשו"ת היחיד – תשובות שניתנו באינטרנט בעייני צניעות, זוגיות ומשפחה (התשס"ג) (להלן: שרלו, רשו"ת היחיד); יובל שרלו רשו"ת הציבור – תשובות שניתנו באינטרנט בעייני חברה, מדינה וגאולה [7] (התשס"ה) (להלן: שרלו, רשו"ת הציבור); שרלו, רשו"ת להחמיר, לעיל הערה 6. על האתר ראו מעיין כהן "בצ'ט גם רבנים מוכנים לדבר על הומוסקסואליות" הארץ 27.7.2008 <https://bit.ly/350Jg7Z>; מלכה, שו"ת כמראה, לעיל הערה 7. לדברים כלליים ראו רועי גולדשמידט אינטרנט לציבור הדתי: דילמות ואתגרים (הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2007).
- 15 לדוגמה, ארגון הידברות מיסודו של הרב זמיר כהן פתח מדור שו"ת בסביבות שנת 2006: הידברות שנסאלו במסרון: מכון הלכה חב"ד <https://www.hidabroot.org>. בשנת 2016 נפתח אתר ייעודי של חסידי חב"ד לפרסום שאלות <https://smslarav.co.il>.
- 16 התנועה המסורתית בישראל: מפעל השו"ת המסורתי – תשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל <https://www.masorti.org.il>, האתר כולל מבחר תשובות שנדפסו בשישה כרכים, וכן תשובות חדשות שטרם ראו אור בדפוס. התנועה הרפורמית בארה"ב: REFORMJUDAISM.ORG, האתר כולל 183 שו"תים; CENTRAL CONFERENCE OF AMERICAN RABBIS, האתר כולל מנוע חיפוש, כתובת דוא"ל למשלוח שאלות אל ה"Respona" Committee, ומבחר תשובות שכבר נדפסו בידי Central Conference of American Rabbis (ארגון הגג של רבנים רפורמיים בארה"ב ובקנדה).
- 17 "רְאֵה לְמִדְתִּי אֶתְכֶם וְחִקִּים וּמִשְׁפָּטִים פֶּאֶשֶׁר צִנִּי ה' אֱלֹהֵיךָ – מִה אֲנִי בְּחִנָּם, אִף אַתֶּם בְּחִנָּם" (דברים ד' 5; בבלי, בכורות כט ע"א); "עשה תורתך חינוך ואל תיטול עליה שכר, שהקב"ה נתנה בחינם, ואין נוטלין שכר על דברי תורה. ואם אתה נוטל שכר על דברי תורה נמצאת מחריב את כל העולם כולו. אל תאמר אין לי ממון, שכל הממון שלו הוא שנאמר לי הִפְסֵף נְלִי הַזֶּהב נָאם ה' צְבָאוֹת" (דרך ארץ זוטא, פרק ד'; חגי ב' 8). ראו עוד בבלי, גדרים לו ע"א; רמב"ם, משנה תורה, תלמוד תורה, פרק א, הלכה ז.
- 18 ראו, לאחרונה, חיים נבון "רבנים צריכים לדבר על כסף" מקור ראשון 15.7.2020 <https://bit.ly/3IRCI3p>. להיבט חברתי לא צפוי, ראו על אודות הרב מאיר דן רפאל פלאצקי (1866-1928): "בעיירות הרבה שבחו"ל [ארה"ב?] הציעו לו משראות [משרות] רבנות עם פרסי [משכורת] כמה אלפים דולרים ולא נתרצה להשתקע שם. ואמר להם אז משרז"ל [מה שאמרו רבותינו זיכרונם לברכה] בפרקי אבות על ר' יוסי בן קסמא שפגע בו אדם אחד והציע לו שידור במקומו ויתן לו אלף אלפים דנרי זהב כו"א"ל [אמר לו] אם אתה נתן לי כל כסף וזהב כו"א איני דר אלא במקום תורה. ומנא ידע שעירו אינו מקום תורה? אך כל דבר הכרחי צריך להיות כזול וכידוע בענין איר, מים, לחם וכדומה. ולכן כשריב"ק [כשר' יוסי בן קסמא] ראה בזה שרוצה ליתן לו הון רב לכן אמר נראה מזה שהתורה לא נחשב אצלם כ"כ כדבר הכרחי מכיון שמשלמים ביוקר...". ישראל נתן פלאצקי וחנן העניק פלאצקי "תולדה קצרה מחיי הגה"צ המחבר וצ"ל" המילואים לכלי חמדה ה, הערה 2 (התשצ"ח). לדיון מעמיק: שלמה לוי "קבלת שכר עבור שיעורי תורה ותמיכה בלומדי תורה בימינו" תחומין לח 263 (התשע"ח); לשו"ת מקוון בנדון: עזריה אריאל "קבלת שכר על לימוד תורה לאחרים" ישיבה כ"ד סיון התשע"ז <https://bit.ly/36MVxcg>; לשו"ת מקוון המציג תשובה קצרה, הוספה, דיון במקורות, ותגובות ("טוקבקים" בשפה המדוברת, comments באנגלית): "למה יש רבנים שלוקחים תשלום על מסירת שיעור?" דין 27.9.2018 <https://bit.ly/3pLzICI>.
- 19 הלכות נשים: מכון פועה <https://puah.org.il>; כשרות: <https://bit.ly/33kw9tR>; Star-K; מצוות התלויות בארץ: מכון התורה והארץ www.toraland.org.il; טכנולוגיה: מכון צומת <https://www.zomet.org.il>; כלכלה: מכון כתר <https://www.keter.org.il>; דיינות: דין <https://www.din.org.il>; אתיקה: צהר

- לאתיקה <https://ethics.tzohar.org.il/qa>; אמונה: לדעת להאמין <https://www.knowingfaith.co.il>. ההתמקצעות אינה מונעת מהאתר לפסוק בשאלות שמחוץ לתחום ההתמחות. לדוגמה, הרב עובדיה יוסף (1920–2013): מורשת מרן <https://moreshet-maran.com>; וכן אתר הלכה יומית בעברית, אנגלית, ספרדית וצרפתית כולל שו"ת, הלכה יומית halachayomit.co.il. הרב בן ציון מוצפי (נולד בשנת 1946): דורש ציון www.doresh-tzion.co.il. לדוגמה – ישיבות: אור דוד <https://www.rabenu.co.il>; אורות שאול <https://www.ypt.co.il>; בית אל <https://www.yeshiva.org.il>; הר ברכה <https://yhb.org.il>; עתניאל <https://otniel.org>; קרני שומרון www.karnash.co.il; שדרות www.sderot.org; ערים: אור יהודה <https://bit.ly/31QqKln>; www.oryehudat.co.il; edu/ask_db/ask_main.php. JEWISHBOSTON, לדוגמה תוניסיה: ישיבת כסא רחמים www.ykr.org.il. תימן: יד מהרי"ץ www.maharitz.co.il. לדוגמה ברסלב (לפלגיו השונים): ברסלב מאיר <https://bit.ly/2UMIGLu>; שער ברסלב <https://bit.ly/333lIe1>. BRESLEV CITY <https://bit.ly/38YHrHG>. חב"ד: <https://he.chabad.org>. BEITCHABAD.COM <https://bit.ly/3pMfw3w>. JEWISH PRESS <https://bit.ly/3pMfw3w>. באתר ynet קיים מדור שנקרא "החדשו"ת" בשיתוף פעולה עם ארגון רבני צהר (לדוגמה מאתר ynet ראו להלן הערה 60). <https://bit.ly/3fgS4GS>; שו"תים שפורסמו במקומות אחרים מתפרסמים שוב בעיתון ישראל היום המודפס, ובעבר גם באתר, ישראל היום <https://bit.ly/330Vw3m>; באשר לאתר מאקו ראו להלן הערה 66; השבועון האמריקאי הפופולרי *The Jewish Press* מציע שירות שאל את הרב. <https://bit.ly/3pMfw3w>. שימורן, ובהמשך הרפסתן, של תשובות שנשלחו למרחקים היה תלוי, בין השאר, בשמירת עותק בידי המשיב או במאמץ של הבאים אחריו לכנס את התשובות לאחר מותו של המשיב. ראו יעקב ש' שפיגל עמודים בתולדות הספר העברי – כתיבה והעתקה 229–240 (2005). המשיב הראשון שהביא את תשובותיו לבית הדפוס הוא, ככל הנראה, הרב בנימין מארטה (Αρτα), יוון; 1475 לערך – 1545 לערך) אשר הדפיס את שו"ת בנימין זאב (הרצ"ט). פשוטוילים מעטים נדפסו בתוך ספרים, ולרוב הם נשתמרו רק אם מצאו את דרכם לאוספי אפמרה. ראו ניצה בהרוזי ברעזו פשוטוילים – מודעות קיר וכרזות פולמוס ברחוב החרדי (התשס"ה). מטעמים אלו הסתייג הרב יוסף דוב סולוביצ'יק (1903–1993) ממתן תשובות בהלכה בטלפון בכלל; ראו אהרן בן-ציון שורין בין יהודי ארצות הברית 224 (1981); צבי שכטר מפניני הרב קעז-קעז (2001). ישנם קבצים המשמרים שיחות אקראיות בהלכה, אך הערך ההלכתי של קבצים אלו אינו מוסכם. ראו למשל ועלהו לא יבול – מהנהגותיו והדרכותיו של הרב שלמה זלמן אויערבאך כרך א, מז-רנ; כרך ב, לה-רפט (נחום סטפנסקי עורך, התשנ"ט-התשס"א). רדיו: חיים דוד הלוי עשה לך רב ט' כרכים (התשל"ו-התשמ"ט); עובדיה יוסף שו"ת יהוה דעת ו' כרכים (התשל"ז-התשמ"ד); SHLOMO HAYIM AVINER HAKOHEN, ON THE AIR WITH RAV AVINER: Q&A FROM RAV SHLOMO AVINER'S RADIO CALL-IN SHOW (Fred Casden ed., 2009) פקס: שו"ת במראה הבזק ט' כרכים (1991–2014) (להלן: שו"ת במראה הבזק); מסרונים: שלמה אבינר שו"ת ס.מ.ס. – שאלות ותשובות קצרות (התש"ע); שלמה אבינר שו"ת מסרונים (התש"ע); שלמה חיים הכהן אבינר פסקי שלמה ח' כרכים (מרדכי צבי הלוי ציון עורך, התשע"ג-התשע"ט); SHLOMO AVINER, SHORT & SWEET: TEXT MESSAGE RESPONSA OF HA-RAV SHLOMO AVINER SHLIT"א (Mordechai Tzion trans., Orly Tzion ed., 2012) בשנת 2013 נשאל הרב אבינר: "אני רואה שאצל החרדים יש ספרים רבים עם שו"ת סמ"ס וזה מביא ברכה עצומה. למה אצלנו אין?" הרב אבינר השיב: "סבלנות". העורך של תשובות המסרון של הרב אבינר, הרב מרדכי ציון, הוסיף: "לרב יש ספר 'פסקי שלמה' על ד' חלקי שו"ע ב-3 כרכים לקט שו"ת סמס שלו". מרדכי ציון "שו"ת סלולרי" עולם קטן 423 (פרשת וישלח, התשע"ד); מרדכי ציון פסקי שלמה קצ (ה' כסלו התשע"ד); שיעורי הרב שלמה אבינר <https://bit.ly/332XDDY>; ראו עוד ציון, שו"ת מסרונים, לעיל הערה 6, בעמ' 75–76. על הצד השווה בין תשובות באמצעות גלויות דואר לבין תשובות באמצעות מסרון ראו בראון, תשובות בזק, לעיל הערה 7.

- 29 אליעזר פאפו פלא יועץ ערך אסיפה (התרפ"ד). טענה לדמיון בין פרסום שו"ת מסרון לבין דברי הרב אליעזר פאפו מופיעה בתוך ציון, שו"ת מסרונים, לעיל הערה 6, בעמ' 77. כפי שאסביר בהמשך – רב השונה על הדומה.
- 30 שרלו, רשו"ת הרבים, לעיל הערה 6; שרלו, רשו"ת היחיד, לעיל הערה 14; שרלו, רשו"ת הציבור, לעיל הערה 14; שרלו, רשו"ת ההחמיר, לעיל הערה 6; שרלו, שו"ת ההתנתקות, לעיל הערה 6; שרלו, רשו"ת הדיבור, לעיל הערה 6; תגובות לספר הראשון: יהודה עמיטל "תנו לתורה לנצח" עלון שבות בוגרים יח 11 (התשס"ג); אביעד הכהן "הרב הווירטואלי – על שו"ת אינטרנט וספחיו" מימד 27, 21 (2003); בנימין לאו "עשה אזניך כאפרכסת – אחריות, צנזורה ולימוד התורה בעידן מאגרי המידע" אקדמות יד 155, 159-161 (התשס"ד) (להלן: לאו, עשה אזניך כאפרכסת); תגובה לספר השני ראו: בנימין לאו "לימוד תורה בעזרת המחשב" הצופה 21.11.2003, 11-12; תגובה לספר החמישי ראו: דוד הנשקה "על ההתנתקות מן האנושיות" אקדמות כו 171 (התשע"א). הגם שחיבורים אלו נדפסו, הם אינם דומים – לא מבחינת הטקסט ולא מבחינת הפרטקסט – לקובצי שו"ת מסורתיים. ערכם העיקרי של ספרים אלה הוא בתור תעודות היסטוריות המשקפות את מציאות השואלים והמשיבים ואת הלכי הרוח בקרב הציבור; ראו שרלו, רשו"ת הרבים, בעמ' 7; שרלו, רשו"ת היחיד, בעמ' 5; שרלו, רשו"ת הציבור, בעמ' 5; שרלו, שו"ת ההתנתקות, בעמ' 21; שרלו, רשו"ת הדיבור, בעמ' 3. בדברי ההקדמה לכרך הראשון של הרב שרלו, הפנו העורכים את הקוראים לאתר: שרלו, רשו"ת הרבים, בעמ' 11.
- 31 לפני עשור כתב הרב שרלו: "למעלה מ-80% מהשאלות זוכות לחשיפה ציבורית, ומדובר בכניסה של מאות ולעתים אלפי גולשים לשו"תים מסוימים, והפצתם רבים" (שרלו, שו"ת ההתנתקות, לעיל הערה 6, בעמ' 20). עוד על מדיניות הפרסום ראו שרלו, רשו"ת הרבים, לעיל הערה 6, בעמ' 17-18, 163; שרלו, רשו"ת היחיד, לעיל הערה 14, בעמ' 5; שמעוני, משיבת נפש, לעיל הערה 7, בעמ' 25.
- 32 יש דמיון חלקי למאגרים ממוחשבים של ספרות תורנית מודפסת שעברה סריקה (כגון אוצר החכמה) או הקלדה (כגון פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן). רוב המאגרים הללו אינם מציעים גישה חופשית, ומנועי החיפוש שונים ממנועי החיפוש במרשתת. דיגיטציה של ספרות תורנית נדונה במחקר, ויש מקום להשוות בינה לבין המאגרים המקוונים של שו"ת אלקטרוני.
- 33 הרב שלמה חיים הכהן אבינר – נולד בשנת 1943, ראש ישיבת עטרת ירושלים (לשעבר ישיבת עטרת כהנים) בעיר העתיקה, כיהן בתפקידי רבנות בזה אחר זה: קיבוץ לביא, מושב קשת בגולן, והיישוב בית אל. ספריית חוה <https://bit.ly/390Vr3D>. אתר ספריית חוה כולל מאגר של 4,632 תשובות שהשיב הרב אבינר במסרון. חלק מהתשובות נכללו במאגר המקוון של תורתו המכונה ("הרב) אבינרפדיה", ואתר זה כולל גם תשובות שהשיב בסרטוני וידאו: שיעורי הרב שלמה אבינר גם בפייסבוק <https://bit.ly/3fkAiSZ>. מבחר תשובות מסרון מתפרסם בעלוני שבת, כגון "עולם קטן", המחולקים בבתי כנסת מדי שבוע. גיליונות "עולם קטן" – כמו עלוני שבת רבים – מועלים אף הם למרשתת. עולם קטן <http://olam-katan.co.il>; חידוש – בית המדרש שלך ברשת <https://bit.ly/3pMfWHh>; למאגר של עלוני שבת מהמגזר החרדי, ראו לדעת <https://bit.ly/3nJM5xs>. בשלב זה, החיפוש בתוך עלוני שבת אינו יעיל. תשובות המסרון של הרב אבינר התפרסמו בספרים שנרשמו לעיל הערה 28. בעבר התפרסמו כתביו השונים (כולל שו"ת מסרון) בבלוג שהחל לפעול במרץ 2012 והפסיק להתעדכן בפברואר 2013: הרב אבינר – מאמרים <https://bit.ly/2UNjOts>; לכתב הגנה על מפעלו של הרב אבינר ראו ציון, שו"ת מסרונים, לעיל הערה 6.
- 34 כאשר לאורכן של תשובות במסרון – SMS כשמו כן הוא Short Message Service, וכלל בעבר הגבלת תוים: באנגלית 160 תוים ובשפות אחרות (לרבות עברית) 70 תוים. למרות שינויים במבנה החיובים עבור שליחת מסרונים, אופיו של המדיום נותר על כנו.
- 35 הרב ישראל רוזן (1941-2017) היה בין המבקרים של שו"ת מסרון, ועם זאת השיב לשאלות באתר מורשת. ראו למשל רחל מלק-בורדה "סמיילי נקודה" מקור ראשון – מוצ"ש 41, 22.5.2015 (להלן: מלק-בורדה, סמיילי נקודה). מאגר השו"ת של הרב רוזן מהשנים 2001-2002 עומד על 477 תשובות.

- ראו גם דברי מנהל אתר ישיבה הרב עזרא כהן: "שו"ת אינטרנט – אפשרי בהחלט על ידי צמצום החסרונות. שו"ת SMS, לעניות דעתי, לא מומלץ כלל" (רבנים שונים, לעיל הערה 6); כן, דרכי שו"ת, לעיל הערה 6, בעמ' 56-57 הערה 3, ובעמ' 61.
- 36 כך ציינו עורכי אחד מהקבצים של תשובות הרב שרלו בשנת 2005: שרלו, רשו"ת הציבור, לעיל הערה 14, בעמ' 7.
- 37 שלמה אבינר "שו"ת סמס כיצד" ערוץ מאיר (פרשת אמור, התשע"ה) <https://bit.ly/3lOJy4w> (להלן: אבינר, שו"ת סמס כיצד); מרדכי ציון "שו"ת סלולרי" עולם קטן 541 (פרשת צו, התשע"ו); מרדכי ציון "מאחורי הקלעים של שו"ת ה-SMS של הרב אבינר" סרוגים 13.9.2019 <https://bit.ly/35N12IH> (להלן: ציון, מאחורי הקלעים). מאחר שהדגש של המחקר הנוכחי הוא על המאגרים המקוונים הנגישים, לא התייחסתי להספק של המשיבים ומסירותם למשימה. אביעד הכהן ציטט את הרב שרלו ואומר שהוא "מקדיש כשעתיים כל יום כדי להשיב לשאלות. 20-40 שאלות כל יום" (הכהן, אתרא קדישא, לעיל הערה 7, בעמ' 656; ללא ציון מקור לדברי הרב שרלו). בשנת 2016 ציין הרב שרלו את "השתעבדותו [...] למפעל השו"ת הווירטואלי" (שרלו, רשו"ת הדיבור, לעיל הערה 6, בעמ' 51).
- 38 בשנת 2008 טען אתר ישיבה כי "ברשת האינטרנט יש כיום מאגר של כחצי מיליון תשובות לשאלות תורניות" (רבנים שונים, לעיל הערה 6). הנתונים בדוגמאות הבאות נכונים ליום 3.2.2020. ישיבת כסא רחמים <https://www.ykr.org.il/faq>: האתר כולל 15,931 תשובות, והמספר מופיע בדף המאגר; אש התורה <https://www.aish.com/about>: האתר באנגלית מתגאה במאגר של 25,000 תשובות; הידברות: במענה לשאלה שהפניתי לאתר נאמר שיש בו למעלה מ-100,000 תשובות; ציון כי השאלה נשאלה דרך האתר והתשובה התקבלה בדוא"ל תוך חצי שעה! מורשת: 131,166 תשובות; מכון הלכה חב"ד <https://smslarav.co.il>: אתר אחד כולל 162,599 תשובות, והמספר מתעדכן בתדירות רבה. הרב מוצפי: תשובותיו באתר דורש ציון נושאות מספר סידורי, אלא שגם הודעות שונות נושאות מספר כך שהמספר הוא רק בקירוב; ביום הבדיקה היה המספר הסידורי של התשובה האחרונה 192,768.
- 39 תקוני זוהר צא ע"ב; קכב ע"ב (התש"ח).
- 40 לדברי הרב אבינר "95% מהשאלות חוזרות על עצמן" (אבינר, שו"ת סמס כיצד, לעיל הערה 37; ציון, מאחורי הקלעים, לעיל הערה 37).
- 41 למשל, שרלו, רשו"ת הציבור, לעיל הערה 14, בעמ' 71, העיר שהתשובות "פעלו את פעולתן וגרמו לשינויים רבים במבנה החברה, וביחס הרב והקהילה". שינויים אלו אכן התרחשו ומתרחשים, אך במסגרת הנוכחית הדיון מתמקד בהיבטים אחרים.
- 42 "איגרת לקראת חג השבועות" ישיבה ה' סיון התשע"ז <https://bit.ly/3lTAuez>.
- 43 סביר להניח שהלומד ייעזר במאגרים ממוחשבים של הספרות התורנית, השונים ממאגרי השו"ת המקוונים הנידונים כאן.
- 44 ראו למשל הנקין, לא כל 'שאלות ותשובות' הן שו"ת, לעיל הערה 7; לאו, עשה אזניך כאפרכסת, לעיל הערה 30; הרב שמואל אליהו, מצוטט בתוך: רבנים שונים, לעיל הערה 6; גליק, אשנב לספרות, לעיל הערה 2, בעמ' 314; בראון, תשובות בזק, לעיל הערה 7.
- 45 כוונתי לפגיעה בלגיטימיות של אדם עקב מעשים או אמרות (בדרך כלל בעבר הרחוק), תוך כדי התעלמות מהקשר ההיסטורי והתרבותי שבו נעשו או נאמרו, ללא הליך הוגן, וללא מתן אפשרות של חזרה בתשובה או בקשת התנצלות. לתרבות זו השפעה גם על גבולות השיח הציבורי הלגיטימי. המונח נכנס לשפה האנגלית בשנת 2015 בתור #cancelled של Black Twitter. גבולותיה האינסופיים של המרשתת מבחינת הזמן והמרחב מעצימים את אפשרויות הביטול. על תרבות הביטול ומגבלותיה, ראו <https://bit.ly/36RM0kt>; Semiramis, *The Untold Truth about 'Cancel Culture'*, MEDIUM 10.5.2019 <https://bit.ly/36RM0kt>; Ross Douthat, *10 Theses About Cancel Culture*, THE NEW YORK TIMES (July 14, 2020) <https://nyti.ms/3lL3XHz>.
- 46 בג"ץ 5928/16 גלאון נ' אל"מ קרים (פורסם בנבו 28.11.2016). התשובה של הרב אייל קרים שעמדה במוקד הדיון פורסמה באתר כיפה: "שאל את הרב – יפת תואר שבתורה" כיפה 1.12.2002 <https://>

- bit.ly/3kRarmQ. כעשר שנים לאחר מכן פורסמה הבהרה: אייל קרים "הרב קרים מבהיר: וודאי שאונס אסור בכל מצב – הלכתית ומוסרית" כיפה 29.3.2012. <https://bit.ly/2UMnnA0>. בתצהירו מיום 23.11.2016 כתב הרב קרים דברים הקשורים למדיום: "טעיתי בכך שהשבתי בקצרה ובתמצית על שאלות מורכבות, שיש בהן יותר מעמדה הלכתית אחת". עוד ראו: אביטל טרקיאלטאוב 150 רבנים צבאיים במיל' במכתב תמיכה ברב אייל קרים" כיפה 23.11.2016. <https://bit.ly/2Kt6nNi>. מאגר של יותר מ-1,300 תשובות שהשיב הרב קרים במרשתת בשנים 2002-2004 עדיין זמין באתר כיפה.
- 47 פארודיה – דהיינו חיקוי של היצירה במטרה לשעשע; סאטירה – דהיינו ביקורת על תופעה רחבה. אומנם ההבחנה היא דקה: פארודיה יכולה להיות כרוכה בסאטירה, וסאטירה יכולה לבוא לידי ביטוי באמצעות פארודיה. בהמשך הדיון אני משתמש במונח "פארודיה" כדי לציין לעג שנועד בעיקר לשעשע ואולי גם להציע ביקורת קלה אך לא לערער על הקיים, ואילו "סאטירה" מציינת ביקורת עוקצנית השואפת לחולל שינוי.
- 48 א' דרויאנוב ספר הבדיחה והחידוד כרך א, קמא-רכד (מהדורה חמישית, התשט"ז). ביקורת באמצעות פארודיה, הגזמה, עוקצנות ולגלוג, והיחס בין ביקורת זו לבין פגיעה בזכויות יוצרים במשפט העברי נדונו לאחרונה על ידי כבוד השופט ניל הנדל בפסק דין של בית המשפט העליון: ע"א 3425/17 Societe des Produits Nestle נ' אספרסו קלאב בע"מ (פורסם בנוב 7.8.2019).
- 49 א.כ. מלפנא [אברהם אבא בירנבוים] מסכת המן (התשל"ה). לפארודיה של שו"ת הקשורה לפורים ראו מ.ל.ר. [אברהם מנחם מענדיל מאהר] כל בו לפורים – כולל שאלות ותשובות שכורים (1855). למאגר מקוון ראו אליעזר ריינשטיין פורים תורה: סאטירה, פרודיה והומור בארון הספרים היהודי <https://bit.ly/3pJZozEl>. לביקורת על התופעה ראו שלמה זלמן אויערבאך הליכות שלמה – מועדי השנה: תשרי-אדר שמג, הערה 77 (יצחק טרגר ואהרן אויערבאך עורכים, התשס"ג).
- 50 לפי מגילת אסתר המלך אחשוורוש ציווה למלכה ושתי לבוא "בְּכֶתֶר מְלֻכּוֹת לְהִרְאוֹת הָעַמִּים וְהַשָּׂרִים אֶת יָפִיָּהּ כִּי טוֹבַת מְרָאָה הִיא" (אסתר א 11), וגישה פרשנית אחת דייקה שאחשוורוש אמר לה להגיע בכתר מלכות בלבד, דהיינו שתבוא ערומה. לפי התלמוד, לאחר שסירבה לבוא לפני המלך היא הוצאה להורג (בבלי, מגילה יט ע"א).
- 51 על פי התיאור במגילת אסתר של הכנת הנערות לבואן למלך אחשוורוש – "וּבְהִגֵּעַ תֵּר נַעֲרָה וְנַעֲרָה לְבּוֹא אֶל הַמֶּלֶךְ אַחֲשׁוּרוֹשׁ מִקֵּץ הַיּוֹם לְהַכֵּת הַנָּשִׁים שְׁנַיִם עָשָׂר חֳדָשׁ כִּי פֶן יִמְלְאוּ יְמֵי מְרוּקֵיהֶן שֶׁשָּׂה חֳדָשִׁים בְּשִׁמּוֹן הַמֶּר וְשֶׁשָּׁה חֳדָשִׁים בְּבִשְׂמִים וּבְתַמְרוּקֵי הַנָּשִׁים" (אסתר ב 12) – בהתכתבות עם דיני המתנה בין אכילת בשר לבין אכילת מוצרי חלב אשר על פי דעה מרכזית יש להתמין שש שעות.
- 52 שלמה מבעיר-נר "שו"ת סמס לפורים: מלך נתן לי טבעת, האם אנחנו מאורסים?" סרוגים 15.3.2014 <https://bit.ly/2HlvYn>. דוגמאות נוספות: ערן ישראלי "שטו"ת SMS" כיפה 4.3.2015 <https://bit.ly/35OWaD7>; ערן ישראלי "שטו"ת סמס חגיגי: מה לא כדאי לעשות בדייטים" סרוגים 4.3.2015 <https://bit.ly/3kQVaCL>; שריה תנעמי וערן ישראלי "הרב, למה יש פרג באוון המן? לקט שטו"ת סמס" סרוגים 18.3.2016 <https://bit.ly/36YCMTD>; שריה תנעמי וערן ישראלי "האם חוק השקיות הוא טוב או רע? שטו"ת סמס" סרוגים 10.3.2017 <https://bit.ly/3fgL3WH>; משה וערן ישראלי "שטו"ת SMS: השו"ת לפורים שלא תרצו לפספס" כיפה 24.2.2020 <https://bit.ly/2IUomf7>.
- 53 יהודה פרידלנדר בין הלכה להשכלה – מקומן של סוגיות הלכתיות במרקם סוגות ספרותיות (2004).
- 54 לדוגמה – הסדרה "ארץ נהדרת" משודרת משנת 2003, וסיימה ביוני 2020 את העונה השבע עשרה. בשנת 2018 התחוללה סערה כאשר תפילין הופיעו בצורה לא מכובדת במערכון מסוים. ראו, לדוגמה, יונתן כיתאין "בנט, דרעי וליצמן יצאו בחריפות נגד מערכון ב'ארץ נהדרת'" גלובס 17.5.2018 <https://bit.ly/35PjUXz>. לשו"ת מקוון על הסדרה ראו גבריאל חזות "דעת הארגון על 'ארץ נהדרת'" בית הלל י"א אדר א' התשע"ד <https://bit.ly/3fjTjoi>. הסדרה "היהודים באים" משודרת משנת 2014, והחלה את עונתה הרביעית ביוני 2020. מערכונים רבים בסדרה לועגים למסורת ישראל, ועל כך יצאה ביקורת ומחאה על הסדרה. ראו, לדוגמה, ישי בן דוד "כשראיתי זאת, לקחתי מספרים ועשיתי קריעה" ערוץ 20 <https://bit.ly/3kT3L7M> 22.7.2020; יצחק טסלר "רבנים נגד היהודים

- באים: 'לא היינו מקבלים הומור כזה נגד מוסלמים' " ynet 16.8.2020 <https://bit.ly/33kOFCn>. לשוׁת מקוון בנדון, ראו יובל שרלו "הרב שרלו: למה לא הפגנתי נגד 'היהודים באים' " סרוגים <https://bit.ly/2KtFLMb> 23.8.2020.
- 55 אף תוכניות טלוויזיה סאטיריות (ואחרות) זוכות לחשיפה מחוץ ללוח השידורים הודות למרשתת.
- 56 השוׁ: פסקי הלכה סאטיריים של דמות בדיונית "הרב פרוייכמן נחום מנדלברוט" מתפרסמים בפייסבוק <https://bit.ly/3pXU9wu>. במקרה אחד, דמות ציבורית נפלה בפח וחשבה שמדובר בפסק הלכה אמיתי: יאיר טוקר "פאדיחה: יהורם גאון ציטט בתכניתו 'פסק הלכה' סאטירי" כיכר השבת <https://bit.ly/2UNtPa2> 6.10.2013.
- 57 ניתן בקלות לאתר חלק מהשוׁת במאגרים הקיימים, כפי שאדגים בהמשך בהערות.
- 58 לדוגמה – דער גרויסער קונדס היה עיתון סאטירי פופולרי בידיש שיצא לאור בניו יורק בין השנים 1927–1909. העיתון טרם נסרק לאתר עיתונות יהודית היסטורית, ותוכנו אינו מוכר היטב. ראו Aaron Rubinstein, *Devils & pranksters: Der groyser kundes and the Lower East Side*, 47 PAKN TREGER 17 (2005).
- 59 יש חלקים מהשיר ומהקליפ הדורשים ידע הלכתי. למשל, על צג של טלפון באמצע השיר מופיעה שאלה זו: "האם מותר לאדם לאכול גומי בצורת נחש או שיש בזה משום לא תנחשו" – שאלה משעשעת למי שמבין שאין קשר בין הסוכריות לבין האיסור המקראי, המוזכר בספר ויקרא יט 26. שורת הפתיחה של השיר עוסקת בכשרות הסושי, ושאלה דומה נשאלה תשע שנים לפני השיר באתר כיפה – "האם אצה להכנת סושי כשרה? האם מדובר ב'רק' שכשר בכל מקרה ולא משנה מאיפה נרכש, או שיש רק אצות מסוימות שהן כשרות?" ותשובת הרב משה כ"ץ: "שאל את הרב – כשרות הסושי" כיפה <https://bit.ly/2Hly4GH> 10.4.2005; עוד ראו תשובת הרב שמואל שפירא: "האם אפשר להכין סושי כשר?" ynet 26.8.2009 <https://bit.ly/3pQ4p9K>; "כשרות הסושי" דין 30.1.2011 <https://bit.ly/3fgNMzp>.
- 61 לדוגמה – אנ'לא, ת'זבל, ג'וקים, השפיץ, סמיילי. על אנדרדוס ושיר הסמס: משה רט "הקומדיה האלוהית של אנדרדוס" מיסטריום <https://bit.ly/2UN5BwA> 31.3.2014.
- 62 חנן גרינווד "שיר הסמס: בעשרת הסרטונים הפופולאריים של יוטיוב השנה" כיפה 16.12.2014 <https://bit.ly/39fe83V>; אפי אברהם "כבוד למגזר: יותר מ-15 מיליון צפיות לאנדרדוס" סרוגים <https://bit.ly/370QrJU> 16.12.2014. ולאחרונה: שלמה אבינר "הרב אבינר: אנדרדוס – זה רוס?" כיפה <https://bit.ly/336IXUu> 16.4.2020.
- 63 לא מצאתי הגברת ביקורת עניינית על תכנים הלכתיים כתוצאה מהמרשתת או באמצעות המרשתת, וזאת למרות התפוצה הרחבה של מה שמתפרסם במרשתת. רק במקרים חריגים של סוגיות רגישות (ראו, לדוגמה, להלן הערה 80) או פולמוסים ציבוריים (ראו, לדוגמה, לעיל הערה 46) יש התייחסות עניינית לתשובות שהתפרסמו במרשתת. ככל הנראה, אנשי הלכה אינם רואים את המרשתת הפתוחה (להבדיל מקבוצות סגורות המתנהלות במרשתת) כפורום מתאים לשיח הלכתי ענייני. מנגנון התגובות גם לא ילד דיון ביקורתי רציני, ככל הנראה מפאת אופיו הספונטני והרדוד ועקב הנורמות שהתפתחו סביב המנגנון. כיום אתרי שוׁת רבים אינם כוללים אפשרות זו, וזאת בהתאם למגמה רחבה במרשתת; ראו, למשל, Suzanne LaBarre, *Why We're Shutting Off Our Comments*, POPULAR SCIENCE, <https://bit.ly/3kLJm4J> 24.9.2013. לדברים כלליים על תגובות בישראל ראו רועי גולדשמידט **מקומם של ה"טוקבקים" בשיח הציבורי בישראל** (הכנסת, מרכז מחקר ומידע, 2006).
- 64 העמותה לחופש מרת (ע"ר, נוסדה בשנת 1987) מנהלת אתר בשם "חופש" (נפתח בשנת 1997), ובו דף עם קישורים לפסקי הלכה: "פסקי הלכה" חופש <https://bit.ly/3fhalE5>. הדף הוא חלק ממטרות האתר: "ביקורת על הפולחנים הדתיים המבוססים על ההלכה היהודית, שנכפים גם על האזרחים שאינם מאמינים בהלכה ואינם מקבלים את חוקותיה" (<https://bit.ly/2UM926M>). לשוׁת מקוון על אודות האתר והתייחסות נרחבת מאת הרב שמואל אליהו: "שאל את הרב – אתר חופש – דחוף!!" כיפה <https://bit.ly/3351vEy> 25.6.2003.
- 65 קבוצת הפייסבוק "מטופשו"ת" העלתה שוׁת מקוון לעיתים ללא שום תוספת ולעיתים בליווי הערות, גיפים (GIF) ואיורים לעגניים, <https://bit.ly/2UNiTJe>. הקבוצה החלה את פעילותה בנובמבר 2011

- הפסיקה בנובמבר 2020. לדברי מנהלי הקבוצה, הקבוצה נועדה לביקורת על תרבות שו"ת המסרון ודומיו ולא לביקורת על ההלכה. אולם בציבור הרחב נתפסה הקבוצה כסאטירה על ההלכה, על הרבנים ועל היהדות. מסיבה זו, ומסיבות נוספות, הוחלט להפסיק את פעילות הקבוצה לעת עתה. עם זאת, החומר שהועלה ימשיך להיות נגיש, ובכך המאגר שנוצר ימשיך להתקיים. להרחבה ראו <https://bit.ly/3rd7Uaw>.
- 66 פורסמו 77 סדרות של איורים באתר מאקו במדור שתואר כך: "כל שאלות היהדות שמטרידות אתכם בגרסה מצוירת ומבוארת. אתם שואלים, הרבנים עונים, רחלי רוטנר מאירת", ראו: מטופשו"ת מאקו <https://bit.ly/3lQTjIB>. האיורים פורסמו במקביל בקבוצת הפייסבוק מטופשו"ת (ראו בהערה הקודמת). התשובות נלקחו מתוך מאגרים אלו: הידברות, ישיבה, ישראל היום, כיפה, מורשת, ספריית חוה, עולם קטן וקול צופיך.
- 67 תשובת הרב דב ליאור: "שאל את הרב – שירת נשים בבית הנשמעת בחוץ" ישיבה 20.11.2008. <https://bit.ly/395k0fM>. הרב דב ליאור – נולד בשנת 1933, כיהן כרבה של קרית ארבע-חברון, ובראשות ישיבת ניר במקום; רחלי רוטנר "מטופשו"ת 72" מאקו <https://bit.ly/3fhdO5z> 21.12.2017.
- 68 חיקוי מתים – תשובות הרב דב ליאור: "שאל את הרב – חיקוי מתים" ישיבה 4.7.2008. <https://bit.ly/396eHwD>; סאטירה שנועדה לתיקון – תשובת הרב יצחק בן יוסף: "שאל את הרב – סאטירה וביקורת על פי ההלכה" ישיבה 6.11.2012. <https://bit.ly/36VwQKN>; בתשובותיו עסק הרב שרלו בגרדי סאטירה על פי ההלכה. ראו שרלו, רשו"ת הדיבור, לעיל הערה 6, בעמ' 139, 151-154, 189-190, 198, 295-296.
- 69 מרדכי ציון "שו"ת סלולרי" עולם קטן 423 (פרשת וישלח, התשע"ד); מרדכי ציון פסקי שלמה קצ (ה' כסלו התשע"ד); "שו"ת סמס (שו"ת)" (הרב) אבינרפדיה <https://bit.ly/3kQawY0> (להלן: (הרב) אבינרפדיה, שו"ת סמס). עוד ראו ציון, שו"ת המסרונים, לעיל הערה 6, בעמ' 76. "כת ליצנים" מתוך בבלי, סוטה מב ע"א; בבלי, סנהדרין קג ע"א; סיומת התשובה על פי הושע יד 10: "מי חָקַם ויִבֶן אֱלֹה נְבוֹן ויִדְעֵם כִּי יִשְׁרִים דְרָכֵי ה' וצדקים יִלְכוּ בָם ופְשָׁעִים יִכְשְׁלוּ בָם".
- 70 ציון, מאחורי הקלעים, לעיל הערה 37; לרשימה נוספת של תשובות שנונות (שלא הצלחתי לאמת) ראו פרסום מעמוד הפייסבוק "יוצאפ מהשטח", מיום <https://bit.ly/2IUxsbl> 23.1.2014.
- 71 הכהן, אתרא וקדישא, לעיל הערה 7, בעמ' 651; ראו עוד דבריו בעמ' 662.
- 72 מבחינת המינוח: הפעולה נקראת trolling (הטרלה), הפוסט נקרא troll (טרול), ומי שמעלה את הפוסט נקרא troller (מטריל).
- 73 ראו Judith S. Donath, *Identity and Deception in the Virtual Community*, in COMMUNITIES IN CYBERSPACE 29 (Marc A. Smith and Peter Kollock eds., 1999).
- 74 ראו, לדוגמה, דוד כהנא (געלב) תולדות רבינו אות פ (התמצ"ח); מיכאל הכהן ברנר ואברהם יעקב ברנר זכרונות אב ובנו 149-150 (התשכ"ו).
- 75 ממחקר הטרלה עולה טענה שהמניע העיקרי של המטריל הוא הנאה עצמית; ראו Claire Hardaker, *Trolling in Asynchronous Computer-Mediated Communication: From User Discussions to Academic Definitions*, 6 J. OF POLITENESS RESEARCH 215 (2010) ראו de Tom Castella and Virginia Brown, *Trolling: Who does it and why?* BBC NEWS MAGAZINE (Sept. 14, 2011) <https://bbc.in/3lQh7CZ>.
- 76 אבינר, שו"ת סמס כיצד, לעיל הערה 37. הרב אבינר טען כי 10% מהשאלות שהוא מקבל מגיעות מתלמידי חכמים, 70% ממבוגרים, ו-20% מנוער. הרב אבינר לא הסביר כיצד הגיע לפילוח זה במדיום אנונימי.
- 77 על האתגרים בויהוי הטרלה ראו Claire Hardaker, 'Uh... not to be nitpicky... but... the past tense of drag is dragged, not drug': An Overview of Trolling Strategies, 1 JOURNAL OF LANGUAGE AGGRESSION AND CONFLICT 58 (2013).
- 78 ראו למשל תשובה באתר חב"ד: "סגולה למציאת אבידה" חב"ד <https://bit.ly/391FD0p> 2.8.2007; תשובה באתר הידברות מאת הלל מאירס: "סגולה למציאת אבידה" הידברות <https://bit.ly/336j9HQ> 29.10.2014.

- 79 מרדכי ציון "שו"ת סלולרי" עולם קטן 542 (פרשת שמיני, התשע"ו); "הכותל המערבי (שו"ת) (הרב) אבינרפדיה <https://bit.ly/2IMLk85>.
- 80 לדוגמה – שאלות שנשאלו באתר דין: "מה צריך לברך על קבלת ירושה ומתי? בעת הפטירה?": "ברכת הטוב והמטיב על ירושה" דין <https://bit.ly/2KhTtBx> 7.10.2018; "זוג שקבלו כסף ודירה בירושה, מתי מברכים ברכת הטוב והמטיב...?": "ברכת הטוב והמטיב על ירושה" דין 4.7.2019 <https://bit.ly/2ITiTVK>. כשנה לפני כן הזכיר הרב אבינר את ההלכה של ברכות על תחושות סותרות בתשובה לשאלה רגישה: "מי שנולדה לו ילדה עם תסמונת דאון, האם יברך שהחינו, הרי הוא עזוב?" התשובה ניתנה במסרון והתפרסמה בעלון שבת. בשבועות שלאחר מכן, הוסיף הרב אבינר הסבר לדבריו: "שו"ת סלולרי" עולם קטן 378 (פרשת מקץ, התשע"ג); "שו"ת סלולרי" עולם קטן 379 (פרשת ויגש, התשע"ג); "שו"ת סלולרי" עולם קטן 380 (פרשת ויחי, התשע"ג). התשובה זכתה לביקורת, ובין השאר הרגישו המבקרים כי השאלה אינה מתאימה למדיום המסרון. כך הרב רפי פוירשטיין האשים "את תרבות 'שו"ת ה-sms' שהרב אבינר מרבה לענות בו בבעייתיות שהוא מוצא בתשובת הרב אבינר [...] יש דברים שגם הוא לא יכול להעביר בהודעה קצרה [...] אי אפשר לדון בהם בפורמט הזה". בהמשך תמה הרב פוירשטיין האם ניתן לענות על שאלה כזאת בשו"ת בכלל. כך גם הרב בנימין לאו: "אני מבין את הרצון לענות לרבנות בני נוער בדרך הנוחה והשימושית עבורם. אלא שבמקרים רבים יוצא שכרו בהפסדו. נושאים שבהם עוסקים ברגשות סוערים ומבלבלים אינם יכולים להיות נידונים במסרונים קליילים שכאלה. זוהי שאלה הדורשת מפגש אישי, ליווי ארוך וביטחון שההורה השואל נמצא במקום שבו הוא מבין את מהלך התשובה שלך ואת המגמה שלה"; קובי נחשוני "הרב אבינר: תסמונת דאון? לברך 'דיין האמת' ynet 24.12.2012 <https://bit.ly/2UKm70n> בנימין לאו "יצא שכרו בהפסדו" מקור ראשון – שבת 9, 4.1.2013; הרב אבינר לא נסוג, אלא הרחיב את דבריו והתשובה פורסמה תחת הכותרת "שהחינו על ילדה עם מום מולד" בערוצים של הרב אבינר: ספריית חוה <https://bit.ly/35P4tic>; "שהחינו על ילדה עם מום מולד (מאמר) (הרב) אבינרפדיה <https://bit.ly/393aSZi>; "שהחינו על ילדה עם מום מולד" הרב אבינר – מאמרים <https://bit.ly/36WNeuC>.
- 81 מרדכי ציון "שו"ת סלולרי" עולם קטן 420 (פרשת חיי שרה, התשע"ד); "ברכות – שאלות מיוחדות (שו"ת) (הרב) אבינרפדיה <https://bit.ly/35RyTAX>.
- 82 מרדכי ציון "שו"ת סלולרי" עולם קטן 420 (פרשת חיי שרה, התשע"ד).
- 83 מרדכי ציון "שו"ת סלולרי" עולם קטן 422 (פרשת ויצא, התשע"ד); מרדכי ציון פסקי שלמה קצ (ה' כסלו התשע"ד); (הרב) אבינרפדיה, שו"ת סמס, לעיל הערה 69.
- 84 אבינר, שו"ת סמס כיצד, לעיל הערה 37.
- 85 מרדכי ציון "שו"ת סלולרי" עולם קטן 423 (פרשת וישלח, התשע"ד); מרדכי ציון פסקי שלמה קצ (ה' כסלו התשע"ד); (הרב) אבינרפדיה, שו"ת סמס, לעיל הערה 69.
- 86 כמה שנים לאחר מכן הצהיר הרב אבינר כי "שאלות מנוסחות עם פגיעה ביראת שמים לא נענות" (אבינר, שו"ת סמס כיצד, לעיל הערה 37).
- 87 לדוגמה, "באתר ישיבה [...] שאלות רבות אינן מגיעות כלל לרבנים היות וחלקן נענו כבר [...] או שחלקן לא ראויות להגיע ("היכן אפשר לקנות כובעים בכאר שבע?")" (הרב עזרא כהן, מנהל אתר ישיבה, מצוטט בתוך: רבנים שונים, לעיל הערה 6); "אין לנו כלים לדעת מי הפונים אלינו: מאחורי כל שאלה של אישה המספרת על מצוקה עשויה לעמוד אישה במצוקה – אולי אף יותר גדולה מזו שציינה בדבריה; אך עשויים גם לעמוד גבר מתחזה, תיכוניסט משועשע, בעלי אינטרסים שמבקשים לבחון את המענה שלנו ועוד" (קלמן, כשהלכה פוגשת אינטרנט, לעיל הערה 7); "האנונימיות שמאפשרת הבמה האינטרנטית וחוסר היכולת לדעת מי עומד מולנו, גורמת לכך ש'משיבת נפש' תשמש גם כמה ל'טרולים' ואנשים המחפשים היכן להתנגח. קשה לברור בין השאלות האמתיות והחשובות לשאלות הנשאלות למטרה זו. למרות זאת אנו משתדלות לענות על כל שאלה ברצינות ולעומק" (שמעוני, משיבת נפש לעיל הערה 7, בעמ' 25); ראו עוד מלק-בורה, סמיילי נקודה, לעיל הערה 35.

- 88 דוגמה מעניינת המשקפת את ההיבטים הנזכרים כאן היא חגיגת "סיום הש"ס לנשים של הדרף היומי" שהתקיימה במקביל לחגיגות אחרות של סיום המחזור הי"ג של הדרף היומי בינואר 2020. ראו הדרן – **קול נשי בשיח התלמודי** <https://hadran.org.il> (האתר באנגלית וגם בעברית).
- 89 ראו למשל עליזה בזק "דיינות נשים: ניתוח מקורות הדין ובחינתם לאור הפסיקה בדיינות ובשררה לדורותיה" להיות אשה יהודייה ג 77 (התשס"ג); אליעזר חדר "השנוה הכתוב אישה לאיש" – על מעמדן של נשים בכתי הדין הרבניים (2013); עמית קולא ואחרים "אשה פוסקת הלכה: פסק בית המדרש ההלכתי" בית הלל 9, 9 (התשע"ה); תהילה באריאלון "נשים בתפקידי שיפוט בבית הדין הרבני – בחינה מחודשת נוכח פסיקת בג"ץ" משפחה במשפט ח 163 (התשע"ז-התשע"ח).
- 90 אלא אם כן מדובר בשו"ת פיקטיבי, דהיינו כתיבה הלכתית המוצגת כאילו יש שואל שפנה למשיב. במקרים אלו השו"ת משמש כתבנית ספרותית בלבד, אך לאמיתו של דבר מדובר בכתיבה הלכתית מסוג אחר. ראו, למשל, הרב כלפון משה הכהן מג'רבה "קונטרס אמת ואמונה" זכות משה תלג-תמו (אשר חדאד עורך, התשל"ח). שלושת קובצי השו"ת וכן התשובות המקוונות שאתאר כאן מוצגים כשו"ת לכל דבר, אם כי התשובות חסרות מטא-דאטה – שם הנמען, מקומו ותפקידו, תאריך הכתיבה וכדומה – שרגיל בקובצי שו"ת. השמטה זו מעלה חשד שמדובר בשו"ת פיקטיבי. אין זה עניין מגדרי: חשד זה קיים גם בשו"תים אחרים המתפרסמים ללא מטא-דאטה.
- 91 על בחינת הפרטקסט של כתבי הלכה, ראו Levi Cooper, *Mysteries of the Paratext: Why did he write the law?* 31 DINE ISRAEL 43 (2017). *Rabbi Shneur Zalman of Liady Never Publish his Code of Law?*
- 92 מלכה פיוטרקובסקי מהלכת בדרכה – אתגרי החיים במבט הלכתי-ערכי (2014). שער ראשון – סוגיות נשים (פרק ב: "נשים כפוסקות הלכה"); שער שני – דילמות בחיי משפחה; שער שלישי – מאתגרי החיים בארץ. מלכה פיוטרקובסקי נולדה בשנת 1964, כיהנה כראשת בית המדרש במדרשת לינדנבאום בירושלים, ממקימי פורום תקנה, מדליקת משואה בטקס יום העצמאות בשנת 2015. הצירוף "אשת הלכה" מצביע על האתגר ביחס של כבוד למשיבה מחד גיסא, ומיעוט האפשרויות של הכרה רשמית להישגיה הלימודיים מאידך גיסא. מתח זה קיים בכל אחד משלושת הקבצים. התואר "אשת הלכה" עורר פולמוס, ראו חנן גרינווד "דיון סוער בויקיפדיה: האם הרבנית מלכה פיוטרקובסקי היא אשת הלכה?" כיפה 18.8.2014 <https://bit.ly/2IV470S>; שאלת התארים לנשים מלומדות חורגת מהדיון הנוכחי, אך יש לומר שהנושא העסיק את האקדמיה ללשון העברית בכמה הזדמנויות. ראו למשל: "רבנית, חזנית" לשוננו לעם לז 26 (התשמ"ו); יצחק צדקה "מספר ומספרית חתיך וחתיכה או: זכר ונקבה ברא אותם" לשוננו לעם מה 24, 31-32 (התשנ"ד); "רַב בנקבה" האקדמיה ללשון העברית 25.3.2010 <https://bit.ly/390bY7R>; עוד ראו צופיה הירשפלד "איך תקראו לרבנית קהילה? רבה" *ynet* 17.7.2009 <https://bit.ly/393OrmO>.
- 93 עידית ברטוב וענת נובוסלסקי מה שאלתך אסתר ותעש (התשע"ד) (להלן: מה שאלתך אסתר ותעש). המשיבות נושאות בתואר "רבנית" (שהוא תואר אשר באופן מסורתי ציין אשת רב), ועל הכריכה הן מתוארות בתור "מוסמכות המכון למנהיגות הלכתית". שש תשובות נכתבו על ידי הרבנית עידית ברטוב ושתי תשובות על ידי הרבנית ענת נובוסלסקי. שבת ומועד – ארבע תשובות; נדה וטהרה – שלוש תשובות; חברה ומדינה – תשובה אחת שכותרתה: "האם אישה תוכל לכהן כדיינית?". הרבנית עידית ברטוב נולדה בשנת 1967, מעורבת בעמותת נשים למען המקדש, וסגנית מפקד של מערך מתנדבי הכבאות וההצלה בגזרת בנימין. הרבנית ענת נובוסלסקי – טוענת רבנית ומגשרת. בשנת 2011 הוסמכו שתי המשיבות בתואר "מורת הלכה" על ידי הרבנים שלמה ריסקין ושוקי רייך.
- 94 זיוית ברלינר ואח' נשמת הבית – הריון, לידה, הנקה ואמצעי מניעה (חנה הנקין ויהודה הנקין עורכים, 2017) (להלן: נשמת הבית). שער א – הריון; שער ב – לידה; שער ג – אובדן הריון; שער ד – הנקה; שער ה – אמצעי מניעה. לכל אישה יש שם – המשיבות הן: זיוית ברלינר, שירה כפיר, נועה לאו, גולדי כ"ץ סמסון, אורה קראוס, מיכל רונס, רחל שפרכר פרנקל. בקטלוג הספרייה הלאומית של ישראל שמותיהן של ארבע מהמשיבות אינם מופיעים. על כך כתבתי לספרייה הלאומית (דוא"ל מיום 23.4.2018). כמענה לשאלתי נאמר כי כללי הקטלוג מתייחסים לצורת הדפסת השמות בספר. במקרה של נשמת הבית כל השמות לא היו אמורים להופיע ברשומה (דוא"ל מיום 1.7.2018).

- 95 בקטלוג של הספרייה הלאומית התגית "Rabbinical literature – Women authors" מאחזרת רק אחד משלושת קובצי השו"ת הנזכרים; התגית "Responsa – 21st century" מאחזרת שניים מהם (בנוסף ל-775 רשומות נוספות). **נשמת הבית** לא נכלל בשתי תגיות אלו.
- 96 בין השאר יש לבחון את מידת החידוש שבכל תשובה, את פילוח הנושאים שנידונו, המקורות המצוטטים, מקומם של הגברים כמסכימים לספר ו/או כמאשרים את התוכן, ועוד. לחלק מהנושאים אתייחס בקצרה בהמשך מתוך השוואה למשיבות המקוונות. בהקשר של **נשמת הבית**, יש אפשרות להיבט השוואתי כי באותו זמן, ובאותו בית דפוס, ועל אותם נושאים, ובמחיר כמעט זהה, יצא ספר שו"ת אחר: דוד סתיו ואברהם סתיו **אבוא ביתך – שאלות ותשובות בנושא זוגיות ומשפחה** (2017). בניגוד ל**נשמת הבית**, בקטלוג הספרייה הלאומית נכלל **אבוא ביתך** בתגית "Responsa – 21st century".
- 97 ניתן להוריד את **מה שאלתך אסתר ותעש מהאתר: אור תורה סטון** <https://bit.ly/335BXqH>. ניתן להוריד 35 עמודים מתוך **נשמת הבית** מהאתר: **נשמת** <https://bit.ly/3frs8Zm>.
- 98 יואל קטן "אין הלכה כמותה" **בשבע** 62, 7.10.2014. להמשך הדין, לרבות תגובתה של מלכה פיטרקובסקי, ראו "משרכת דרכה – הרב יואל קטן על ספרה של הגב' פיטרקובסקי" (שיבוש השם במקור) **אוצר החכמה** 17, 10.2014. <https://bit.ly/2IM8taH>.
- 99 דוגמה של פוסק שביקש להתאים את ההלכה למה שהיה בעיניו ערכים אנושיים היא תשובתו של הרב יחזקאל לנדא (1713-1793) נגד "לירות בקנה שריפה לצוד ציד" (דהיינו, ציד לשעשוע וספורט). ראו יחזקאל לנדא שו"ת **נודע ביהודה תנינא**, יורה דעה, סימן י (1811). דוגמה של פוסק שביקש להתאים את ההלכה לנורמות חברתיות מקובלות היא תשובתו של הרב משה פיינשטיין (1895-1986) שהתיר "חלב הקאמפאניעס" (דהיינו, חלב שנחלב על ידי חברות במקום יחידים), הגם שלא היה ישראל שראה את החליבה. ראו משה פיינשטיין **אגרות משה** יורה דעה ח"א, סימנים מז-מט (1959).
- 100 **נשמת הבית**, לעיל הערה 94, בעמ' 21.
- 101 עמית קולא "רשו"ת הרבות" **מקור ראשון** – **שבת** 25.7.2014.
- 102 הסכמת הרב נבנצל מיום 6.2.2017 נדפסה בתוך **נשמת הבית**, לעיל הערה 94, בעמ' 12.
- 103 מכתב הביטול בכתב ידו של הרב נבנצל, מיום 13.6.2018, התפרסם במרשתת: ישראל כהן "הרב נבנצאל נגד הסמכת יועצות הלכתיות" **כיכר השבת** 10.7.2018. <https://bit.ly/394Fflw>. לא ברור מה היו ציפיותיו בשלב זה כאשר כתב "אין רשות להשתמש ולפרסם את המכתב שנתתי בעבר", הגם שהספר כבר יצא לאור עולם. יציין כי מדבריו של הרב נבנצל עולה שהוא הבין כי לא מדובר בדברי סיכום ותיעוד בעלמא, אלא בהכרעת הלכה והוראה למעשה.
- 104 **מהלכת בדרכה** יצא לאור על ידי ידיעות ספרים. **מה שאלתך אסתר ותעש** נדפסה בהוצאה פנימית של אור תורה סטון. **נשמת הבית** יצא לאור על ידי ספרי מגיד (הוצאת קורן).
- 105 מספר התשובות שפרסמה הרבנית ד"ר שולמית בן שיעה עומד על 181 תשובות. הרבנית ד"ר שולמית בן שיעה היא יועצת הלכה מוסמכת ממדרשת נשמת ומשמשת בתור רבנית אולפנת אמ"ת להבה בקדומים.
- 106 על משיבות בהלכה באתר כיפה בעבר ראו להלן הערה 112. בתוך "שאל את הרב" באתר כיפה יש אפשרות להפנות שאלה אל "חברים מקשיבים", ולפי החתימות על התשובות – "נועה", "רינת", וכדומה – נראה שגם נשים עונות. אולם מדור "חברים מקשיבים" אינו נועד לפסיקת ההלכה אלא לייעוץ, עזרה והכוונה אנונימיים לנוער דתי. המשיבים והמשיבות אינם מזוהים בשם המלא, ולא ידוע מה הכשרתם ומה מקור סמכותם. הימצאות משיבות במדור זה מלמדת כי אתר כיפה אינו מתנגד באופן עקרוני להשמעת קול נשי. על מדור זה מתוך אתר כיפה, ראו "מי הם חברים מקשיבים" **כיפה** <https://bit.ly/35Srf93> 22.4.2011; "חברים (!?) מקשיבים" **כיפה** <https://bit.ly/3362p3E>; "חברים מקשיבים" יש אתר נפרד, בנוסף למוקד טלפוני, עמוד פייסבוק וקבוצת וואטסאפ. באתר יש הסברים על פעילות המוקד, ראו **חברים מקשיבים** <https://www.makshivim.org.il>.
- 107 "הקו ההלכתי הפתוח ע"ש גולדה קושיצקי" **נשמת** <https://bit.ly/36YVGtc>.

- 108 "שאלו את היועצת" נשמת <https://bit.ly/334LnmB>; <https://bit.ly/3nNO97I> נשמת "ארכיון התשובות" נשמת <https://bit.ly/2UMetT5>.
- 109 קלמן, כשהלכה פוגשת אינטרנט, לעיל הערה 7, בעמ' 20.
- 110 בעברית – אפרת אמיתי, נירה בלבין, שולמית בן שטיי (שחיברה תשובות באתר מורשת), זיוית ברלינר (שגם כתבה תשובות שנכללו בנשמת הבית), רקפת זלוטניק, שירה מננטג, תרצה קלמן ושרית-חן קרוטריי; באנגלית – פיי גרסטן, לורי נוביק ודינה צימרמן; בצרפתית – נטלי לובנברג; בספרדית – גולדי סמסון-כץ (שגם כתבה תשובות שנכללו בנשמת הבית, לעיל הערה 94). ביוגרפיות של חלק מהמשיבות מופיעות באתר: נשמת <https://bit.ly/3nBHEEO>.
- 111 דואר אלקטרוני מאת יועצת הלכה ד"ר תרצה קלמן (12.3.2020). להשוואה ראו לעיל חלק א, ובמיוחד הערה 38.
- 112 משיבת נפש – נשות תורה עונות כהלכה <https://www.meshivat-nefesh.org.il>. הנתונים נכונים ליום 23.3.2020. לפי האתר "ש"ת" משיבת נפש' הוקם בשנת תשע"ז (2017), והכוונה לתשובות שניתנו באתר כיפה; דף הנחיתה הושק ביום 20.10.2018; האתר הנוכחי החל לפעול במרץ 2020.
- 113 מתן – מכון תורני לנשים <https://www.matan.org.il>; ממשק הש"ת באנגלית: <https://www.matan.org.il>; על אודות השקת העמוד, ראו *Surale Rosen, New – Shayla MATAN* (Oct. 2018); bit.ly/3pPXpJZ; <https://bit.ly/3nJzk62> (להלן: *New – Shayla*). אין ממשק מקביל בעברית.
- 114 על הגלגול הזה של המיזם ראו שמעוני, משיבת נפש, לעיל הערה 7. בחצי השנה הראשונה של המיזם "ניתן מענה למעל 130 שאלות" (שם, בעמ' 24). לפחות חלק מהתשובות עדיין קיימות באתר כיפה, אך אין דרך נגישה להגיע אליהן. לא ברור מדוע הפסיק אתר כיפה לארח את המשיבות משיבת נפש, ולא היו דיווחים על כך בכלי תקשורת.
- 115 התשובות של המשיבות שניתנו באתר כיפה עתידות לעבור לאתר החדש של משיבת נפש (ראו להלן). מאחר שהתשובות אינן נושאות תאריך, אין זה ברור אם שאלה הנמצאות במאגר נשאלה דרך אתר כיפה בעבר, דרך אתר משיבת נפש הראשון, או דרך אתר משיבת נפש החדש. משום כך, קשה לבחון האם סוג השאלות השתנה עקב המעבר.
- 116 רות אלסטר, תמר ביטון, עידית ברטוב (אחת משתי המשיבות במה שאלתך אסתר ותעש, לעיל הערה 93), זיוית ברלינר (שגם כתבה תשובות שנכללו בנשמת הבית, לעיל הערה 94, וגם חיברה תשובות באתר של נשמת), חנה גורדינגר (דרייפוס), חנה השקס, רחל ווינשטיין, מיכל טיקוצ'ינסקי, נועה לאו (שגם כתבה תשובות שנכללו בנשמת הבית), רחל לבמור, תמר מאיר, אוריה מבורך, שירה מרילי מרוויס, מיכל נגן, בת שבע סמט, שירה ספיר, דבורה עברון, כרמית פיינטוך, שלומית פימיאנטה, שלומית פלינט, חני פרנק, ירדנה קופ יוסף, אשרה קורן, יפית קליימר, בתיה קראוס, רחל קרן, שורלה רוזן, ג'ני רוזנפלד, רחל ריינפלד-וכטפוגל, מרים רייסלר, יעל שמעוני ורחלי שפרכר פרנקל (שגם כתבה תשובות שנכללו בנשמת הבית). האתר כולל ביוגרפיות קצרות של המשיבות. כל הנשים מכונות "רבניות" וחלקן גם נושאות בתואר "דוקטור", ואחת "עורכת דין".
- 117 דף הנחיתה של משיבת נפש כלל 148 תשובות, לפני המעבר לאתר החדש.
- 118 דואר אלקטרוני מהרבנית רחל ריינפלד-וכטפוגל (24.3.2020). בת שבע סמט "השהיית עוגה בתנור בערב שבת" שבתון 937, 61.8.2019; רחל ריינפלד-וכטפוגל "ייחוד עם בעלי מקצוע" שבתון 939, 62.9.2019; חנה גורדינגר (דרייפוס) "קושי עם שבת" שבתון 940, 49.9.2019; שלומית פימיאנטה "שמירה על המשקל והיחס לעונג סעודות שבת" שבתון 953, 60.12.2019; יעל שמעוני "צייר לי אדם" שבתון 954, 68.1.2020. התשובות המקוריות והמורחבות מופיעות באתר משיבת נפש.
- 119 בית הלל – הנהגה תורנית קשובה <https://www.beithillel.org.il>.
- 120 גישה זאת, שהיא שונה מזו של האתרים האחרים הנידונים כאן, ראויה לבחינה נפרדת. יש לומר שהיא מתאימה לתפיסת ארגון בית הלל, כפי שעולה מהגלגול הראשון של המיזם באתר כיפה (שמעוני, משיבת נפש, לעיל הערה 7, בעמ' 25), וכפי שעולה מהוועדה המייעצת הכוללת גם גברים וגם נשים (ראו להלן הערה 136), וכפי שתפסה זו באה לידי ביטוי בספר שבית המדרש של הארגון פרסם: ובית הלל אומרים – פסקי ההלכה של רבני ורבניות בית הלל (עמית קולא עורך, 2018).

- 121 מתוך 150 שו"ת מקוון באתר של בית הלל, 48 מהן נכתבו בידי נשים.
- 122 דואר אלקטרוני מהרבנית רחל ריינפלד-זוכטפוגל (20.4.2020).
- 123 בתיה קראוס (המשיבה גם באתר משיבת נפש), דבי צימרמן, נחמה גולדמן ברש, רחל ויינשטיין, רחל שפרכר-פרנקל (שגם כתבה תשובות שנכללו בנשמת הבית, וגם משיבה באתר משיבת נפש), שורלה רוזן (המשיבה גם באתר משיבת נפש) ושרה באומל. אף משיבה לא השיבה על יותר מחמש שאלות (ובמקרה אחד משיבה טרם השיבה על שאלות באתר), מלבד ראשת המיזם, הרבנית שורלה רוזן, שהשיבה ארבע עשרה תשובות. המשיבות נושאות בתואר "רבנית", מלבד שרה באומל ששמה מופיע ללא תואר. ביוגרפיות קצרות של המשיבות מופיעות באתר. האתר כולל 26 תשובות. אורך ממוצע 714 מילים, התשובה הקצרה ביותר 281 מילים, התשובה הארוכה ביותר 1578 מילים. ראו: *Shayla – Online Responsa* MATAN <https://bit.ly/2IZDyAJ>.
- 124 *Deracheha* <https://www.deracheha.org>; יש גם ממשק בפייסבוק <https://bit.ly/2IUIGBB>; וגם נוכחות בבית המדרש הווירטואלי: *The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash* <https://bit.ly/3nD8KLEd>; וכן באתר: ספריא <https://bit.ly/3ISvUgz>.
- 125 התשובות נכתבו בידי לורי נוביק (שגם כותבת תשובות באנגלית באתר של נשמת). האתר כולל 30 תשובות. תאריך התשובה הראשונה 8.10.2018; תאריך התשובה האחרונה 26.2.2020. אורך ממוצע 223 מילים, התשובה הקצרה ביותר 68 מילים, התשובה הארוכה ביותר 518 מילים. הנתונים נכונים ליום 18.3.2020.
- 126 בכך אתר ישיבה הוא חריג.
- 127 תשובה מיום 12.12.2019: *Whats the halachic basis for leaving out the hair tied up into a bun at the back with a mitpachat (scarf)?* DERACHEHA (Dec. 12, 2019) <https://bit.ly/35NUFoI>. מספר הצפיות 607 לפי בדיקה שנערכה ביום 16.6.2020.
- 128 תשובה מיום 11.12.2018: *You talk about complementary roles, but you don't say what they are?* DERACHEHA (Dec. 11, 2018) <https://bit.ly/3ffWRXr>.
- 129 תשובה מיום 7.10.2020: *Can a woman be the one who tells the shofar blower in shul what to blow?* DERACHEHA (Oct. 7, 2020) <https://bit.ly/3nNSU0H>. <https://www.deracheha.org/hebrew>
- 130 דרכיה
- 131 על אודות משיבת נפש <https://bit.ly/36VsxIL> (להלן: על אודות משיבת נפש). עוד ראו שמעוני, משיבת נפש, לעיל הערה 7. השורה כפי שהיא מופיעה באתר החדש: "המיזם פונה לנשים ולגברים בכל הגילאים ובכל שלבי החיים, ומציע להם בית להפנות אליו את שאלותיהן" – מלבד תוספת של "ולגברים", שינו "להן" ל"להם", אבל השאירו "שאלותיהן" בלשון נקבה, נכון ליום 22.11.2020.
- 132 כך נכתב באתר: "When a need arises from the tzibur, the Jewish community, it cannot go unheeded. Shayla will be the attentive, learned go-to address for women to ask questions and receive considered Halakhic responses (in English). We are here for you" *New – Shayla*. "Shayla answers a growing need of Jewish women, including students, for an accessible go-to address for them to ask Halakhic questions and seek guidance. Even though where possible it is preferable to address questions to your community Rabbi, we recognize that in today's mobile and digitized world that isn't always an option. That's why we created Shayla for you". *About Matan Responsa Online* MATAN <https://bit.ly/36WxXdb>.
- 133 "Jewish women, and our communities as a whole, need greater understanding of halachot pertaining to women". *About Deracheha* DERACHEHA <https://bit.ly/35QrGrE>. (*Deracheha*)
- 134 הרברים נאמרים במפורש באתר בית הלל, אם כי גם שם יש דגש על נשים משיבות לנשים שואלות בענייני נשים: "כל שלמד הלכה ויודעה ראוי למסור אותה, ובכלל זה נשים חכמות בתורה שהוכשרו להוראת הלכה [...] לקביעה זו יש חשיבות מיוחדת בתחום הלכות נשים. מעורבותן של חכמות ההלכה עשויה לשבור מחיצות בפני המהסות לשאול, אשר נותרות פעמים רבות בספק, ומתוך כך

- באות לידי החמרת יתר או לידי עברה על ההלכה [...] האפשרות שנשים יפסקו הלכה בהלכות נשים מגדילה את שמירת ההלכה ואת מעגל נאמניה גם בקרב קהלים, שללא הוראה נשית ייוותרו בחוץ" (פסק בית המדרש ההלכתי, ללא תאריך, "אישה פוסקת הלכה" בית הלל – הנהגה תורנית קשובה (<https://bit.ly/35QR6hG>)).
- 135 *About Deracheha*, לעיל הערה 133.
- 136 **על אודות משיבת נפש**, לעיל הערה 131. לפי דף הנחיתה הוועדה המייעצת הייתה: "הרב יהודה גלעד, הרב שלמה הכט, הרבנית מיכל טקוצ'ינסקי, הרבנית תמר מאיר, הרב מאיר נהוראי, הרבנית איילת סג"ל, הרבנית תרצה קלמן, הרב עמית קולא, והפסיכולוגית סמדר בן דוד". הוועדה המייעצת לפי האתר החדש: "הרבנית מיכל טקוצ'ינסקי, הרבנית תמר מאיר, הרב מאיר נהוראי, הרבנית תרצה קלמן, הרב עמית קולא והפסיכולוגית סמדר בן דוד".
- 137 **בלשונית** About נכתב: Shayla has the full backing of HaRav HaDayan Ariel Holland, Rav of Hilkhata and a committee of Halakhic experts. All answers will be reviewed by HaRav "All questions are answered by certified Meshivot Halakha under the auspices of HaRav HaDayan Ariel Holland".
- 138 כך גם אישרה מנהלת האתר: "לפני משלוח התשובה ולפני פרסום התשובות הן נבחנות לא רק על ידי יועצות הלכה מנוסות, אלא גם על ידי הרב הנקין והרב ורהפטיג המלווים את עבודת האתרים, ובמקרה שיש היבטים רפואיים לתשובה, גם על ידי רופאה" (קלמן, כשהלכה פוגשת אינטרנט, לעיל הערה 7, בעמ' 20).
- 139 "Unless otherwise noted, *Q&A: Learn from Others* DERACHEHA <https://bit.ly/36TGgGJ> responses have been drafted by Site Director Laurie Novick, and reviewed by at least one member of our editorial team and by Halacha Editor-In-Chief Rav Ezra Bick".
- 140 **שו"ת במראה הבזק**, לעיל הערה 28, כרך א, בעמ' 11, 14.
- 141 הנה שלוש דוגמאות מתחומים שונים של ההלכה מאתר משיבת נפש – "האם יש רבנים שבאמת פוסקים או מפרשים את העובדה שיש רוחות ושדים אמיתיים כמו לילית והשדה נעמה ולוציפר? [...] והאם יש קמעות כלשהם נגד כל זה או שזה נחשב לעבודה זרה?..." תשובת הרבנית תמר ביטון: "למה יש חכמים שמכירים ברוחות ושדים? האם יש באמת דבר כזה?" **משיבת נפש** <https://bit.ly/35PLIuS>.
- "לפני כשבועיים נדרתי נדר בקול בו אמרתי 'אני נודר בחיים שלי ובחיי אח שלי הקטן שאני לא מעשן יותר בחודשיים הקרובים' [...] האם הדרך בה אמרתי את הנדר נחשבת מבחינה הלכתית כנדר לכל דבר?..." תשובת הרבנית מיכל טקוצ'ינסקי: "נדרתי לא לעשן האם אני יכולה להתיר את הנדר?" **משיבת נפש** <https://bit.ly/2IXKeGd>.
- "בעניין מעשר כספים: איך מחשבים כמה צדקה חייבים לתת, ולאיזה מטרת? אני סטודנטית עם מלגת מחייה, בעלי חייל משוחרר שעובד בשכר מינימום, אין לנו ילדים". תשובת הרבנית בת שבע סמט ועיל שמעוני: "מעשר כספים" **משיבת נפש** <https://bit.ly/3flaZ3j>.
- 142 בתשובות המודפסות של המשיבות לא היו שני שלבים לתפנית, שהרי שני הספרים הראשונים שיצאו לאור כללו תשובות בעניינים הלכתיים שלא היו קשורים ישירות לחיי האישה. אולם יש לזכור כי ספרים אלו יצאו לאור לאחר מיזם יועצות ההלכה של נשמת.
- 143 זהו סימן בעלמא, כי מחד גיסא ייתכן שיש שואלים ושואלות חוזרים, ומאידך גיסא לא כל התשובות מתפרסמות (כפי שאפרט בשורות הבאות). עקב האנונימיות של המדיום לא ניתן למפות את השואלים ואת השואלות. בין השאר, לא ניתן לדעת את כמות השואלות לעומת כמות השואלים; לא ניתן לדעת האם אותם שואלים ושואלות חוזרים; לא ניתן לדעת האם השואלים והשואלות באים מאזורים גאוגרפיים מסוימים או מקהילות מסוימות, ועוד.
- 144 הכהן, **אתרא קדישא**, לעיל הערה 7, בעמ' 648.
- 145 רמב"ם, משנה תורה, ממרים, פרק ב, הלכות ה-ז.

- 146 ראו שמחה עלברג "מנהיג ישראל" הפרדס סו(ז), 2 (1992): "שום אסיפה לא החליטה שרבי עקיבא איגר הוא גאון הדור, הבעש"ט הוא קדוש הדור, החתם-סופר הוא פוסק הדור. האובטוריטה של גדול הדור אינה מתחזקת בעזרת חגיגה טכסית [...] כי גדול הדור לא נבחר מעולם בעזרת בחירות (צ"ל בחירות) טכניות, אלא ע"י הסכמה אינסטינקטיווית של העולם כולו, אשר ברגע בלתי-קבוע הבחין באור עולה מאישיות זו או אחרת".
- 147 ראו למשל: "דע כי בכל דור ודור מעמיד ה' איש על העדה להאיר להם הדרך ולהתיר ספיקות שלהם, ויען כי רובם ככולם שואלים דבר ה' מפי, נראה בעליל כי מן השמים מסכימים לזה". יושע ליב שילל מנהגי בעל החת"ם סופר פרק ב, אות טז, הערה יז (התר"ץ).
- 148 יש מקום לסייג את האמור: המרחב הגדול של המרשתת מחייב התמודדות עם עומס קוגניטיבי. על כן, אנשים גולשים לאתרים נבחרים, והאלגוריתמים המשמשים פורטלים לגלישה ברשת מנסים לעקוב אחר ההעדפות ולקדם תוכן המתאים להעדפות אלו. משכך, נוצרות מעין תיבות תהודה, וגולש שלא הגיע לאתר של משיבות לא יכוון לשם בקלות. הגם שהמשיבות חשופות לכל גולש, ההגעה אליהן תלויה גם בהיסטוריית גלישה מתאימה. לפי זה דווקא גולש שיש לו נטייה לקבל משיבות יגיע לאתרי המשיבות, ואילו גולשים אחרים לא ינותבו לשם. ראו למשל על מנוע החיפוש של גוגל: <https://bit.ly/2UJFxCo>, *How Search algorithms work*, במיוחד תחת הכותרת Context and settings.
- 149 על הסמכה פורמלית של נשים מלומדות בישראל יש עתירה קיימת ועומדת: בג"ץ 2688/19 אנגלברג נ' מועצת הרבנות הראשית לישראל (פורסם בנבו, 27.7.2020). בין העותרות – המשיבות שלומית פימיאנטה, שלומית פלינט, ורחל קרן (ראו לעיל הערה 116).
- 150 שמעוני, לעיל הערה 87. טרם מצאתי סאטירה של המשיבות ותשובותיהן – שמא מפני שהתופעה צעירה מדי ואינה מוכרת מספיק; שמא מפני שהסאטיריקנים מאתרגים את המשיבות.

